НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 112 (17060)

2005 чылдың октябрь 6, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 17.00
Садар өртээ – 3 рубль.

Тыва Республиканың Чазаанда

Кышкы сезонга белеткел

Тыва Республиканың Чазааның октябрь 4-те ээлчеглиг хуралынга 26 айтырыгны чугаалашкан. Оларның колдуунда шуптузу 2005-2006 чылдың күскүкышкы үезинде республиканың албан черлериниң, агентилелериниң, бүдүрүлгелериниң, акционер ниитилелериниң, чылыдылга төптериниң, электростанцияларының, хөмүр-даш уургайының белеткелиниң түңнелериниң дугайында айтырыглар болган.

«Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы ажык акционер ниитилели чер кырының довураан аштаар планын канчаар күүседип база кышкы сезонга хөмүр-даш курлавырын чогуур үезинде белеткээр ажылды кайы хире чорудуп турарының дугайында айтырыгны Чазак кежигүннери сайгарган. Бо чылдың тос айларында уургай 356 муң тонна хөмүр-дашты казып тывар тургаш, 414, 9 муң тонна чедирип, даалганы 17 хуу ажыр боттандырган. Чер кырының довураан аштаар онаалданы эрткен тос айда 113 хуу күүседкен. Тос ай иштинде 410 муң тонна хөмүр-дашты чүдүрүп чоруткан, планын 15 хуу ажыр күүседкен. «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайында кырында довураан аштаан 80 муң тонна хире, «Чадаана» участогунда 110 муң тонна хөмүр-даш курлавыры бар. Машина-техниказының септелгезин чоруткан. Ынчангаш акционер ниитилели Чазактың доктаалы-биле бадылаан кышкы сезонга белеткел хемчеглерни күүседип турар.

Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак сөс алгаш, Тываны одаар чүүл – хөмүр-даш-биле хандырып турар акционер ниитилели бүдүрүкчүлүг ажылдаан турарынче доктаамал кичээнгей салырын саналдаан.

«Тывагаз» ажык акционер ниитилели кышкы сезонга эки белеткенгенин хуралга демдеглээн. Газ-биле кожууннарның, Кызыл хоорайның чурттакчыларын үзүктел чок хандырып, планын ажыр күүседкен. Газ ажыл-агыйынга чаңгыс-даа озал-ондак болбаан. Газ ажыл-агыйының 10 объектизиниң септелгезин шынарлыг чоруткан, күскүкышкы үеде ажылдаарынга белен.

«Тывасвязьинформ» ажык акционер ниитилели кожууннарда электри харылзаа белдирлерин болгаш бүдүрүлге объектилерин кышкы сезонга белеткээр ажылдың хемчеглерин 89 хуу күүседкен. Хөмүр-дашты, кывар-чаар материалдарны график езугаар сөөртүп турар, ону октябрь айның төнчүзүнге чедир күүседири көрдүнген.

Дизельдиг электростанцияларының кышкы белеткелин Чазак кежигүннери чугаалажып тургаш, «Качык» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгеге дуза чедирери чугула деп санаан.

Кызыл хоорайның «Чылыг четкилери» күрүнеиң каттышкан бүдүрүлгезиниң кышка белеткелин хуралга сайгарган. Бо дээрге кончуг улуг хемчээлдиг болгаш берге ажылды кылып турар коллектив болур, ындыг-даа болза, ажылды эки организастаанындан 2915 метр чылыдылга четкилерин солуур тургаш, 3050 метрни солааш, даалгазын ажыр күүседкен. Ниитизи-биле бүдүрүлге эки ажылдаан.

Хову-Аксының, Ак-Довурактың чылыдылга төптери (ЧЭТ-тер) бо чылын кышка белеткелди хынамчалыг чорутканын Чазак хуралынга демдеглээн.

ТР-ниң өөредилге албан черлериниң кышка белеткелиниң дугайында дыңнадыгны ТР-ниң Өөредилге яамызының сайыдының оралакчызы У.С. Ондар кылган. 121 өөредилге албан черлерин, 144 котельнаяны септээнин, чылыдылга шугумун кылырын 100 хуу күүседкенин болгаш өске-даа планда көрдүнген ажылдарны доосканын ол чугаалааш, республиканың өөредилге албан черлери кышка беленин, оларның 445-жин одап эгелээнин дыңнаткан. Одар үүл сөөртүлгези элээн хожудап турар, ону дүргедедир хемчеглерни яамының удуртулгазы алган.

2005 чылдың октябрь 1-ниң байдалы-биле алырга, республиканың Кадык камгалал яамызынга хамааржыр бүгү албан черлери 2005-2006 чылдың кышкы одалга сезонунга беленин Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының сайыды Б.К. Күдерек хуралга илеткээн. Котелдар дериг-херекселдерин болгаш септелгеге хереглээр тудуг материалдарын чогуур үезинде садып алгаш, хереглеттинер эмнелге албан черлеринге үлеп берген. Ол септелге ажылын дүрген, шынарлыг чорударынга салдарны чедирген. Бо одалга сезонунда 11067 тонна хөмүр-даш херек, ооң 3117 тонназын сөөртүп чедирип алган, ажыл уламчылап турар.

Тыва Республиканың шупту культура албан черлери кышка белеткелди чогуур үезинде чорутканын культура сайыдының хүлээлгезин күүседип турар З.Б. Самдан Чазак хуралынга дыңнаткан. Алды объектиниң капитал септелгезин дооскан, кожууннарның, хоорайның культура албан черлериниң 87 хуузун септээн, 147 котел чүс хуу одаарынга белен. Республикага хамааржыр бүгү культура албан черлери кышка беленииниң дугайында паспорту бар.

Ол ышкаш өске-даа албан черлериниң кышка белеткелин хуралга чугаалашкан. Чугаалашкан айтырыглар талазы-биле доктаалдарны Чазак хуралы хүлээп алган.

Кышка белеткел талазы-биле чугаалашкан айтырыгларның түңнелдерин үндүрүп, Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак чүве чугаалаан. Республика ниитизи-биле кышка белеткел ажылдарын багай эвес чорутканын ол демдеглээн, бо улуг ужур-дузалыг ажылга идепкейлиг киришкеннерни шаңнап-мактаар хемчеглерни алырын саналдаан. Чамдык бүдүрүлгелер, организациялар кышка белеткелинде чедир кылбаан ажылдарын бо неделяда доозар даалгаларны берген. Кол кичээнгейни одаар чүүлдү дүрген сөөртүп алырын организастаар хемчеглерни алырынче, ону эки кадагалап хайгааараарынче салган.

Тыва Республиканың хоорайларының болгаш чурттакчылыг черлериниң күскү санитарлыг ашталгазын чорудар болгаш чаагайжыдар айны бо чылдың октябрь 5-тен ноябрь 5-ке чедир эрттирер дугайында доктаалды Чазак хуралы хүлээп алган. Ону организастаар республика штавын тургускан, бо ажылды Тыва Республиканың Тудуг болгаш чурталга-коммунал ажыл-агый яамызының сайыды Б.А. Свинцов удуртур.

Бистиң корр.

Кызыл кожууннуң 30 чылынга

ӨСКЕЛЕРГЕ ҮЛЕГЕР БОЛЗУН

Кызыл кожууннуң 30 чылынга тураскааткан байырлыг хуралга ТР-ниң Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак сөс алгаш, делгереңгей чүве чугаалаан. Ону допчузубиле дамчыдарга мындыг:

– Байырлыг хуралдың хүндүлүг киржикчилери, мен Кызыл кожууннуң 30 чылынга тураскааткан байырлыг хуралга киржир чалалганы өөрүшкү-биле уткуп хүлээп алдым. Кожуун чагыргазының даргазы Наксыл-оол Чадамбаевичиниң ханы уткалыг илеткелин сонуургал-биле дыңнадым. Ажыы-биле чугаалаарга, Кызыл кожуун бүгү талазы-биле мурнуку одуругда чоруп орар дээрзин мен база деткиир мен. Бо берге үеде бодун боду мактаваска, кым кымны мактаар боор, ындыг аа – деп, дарга оюн-баштак-биле байыр чедириишкинин эгеледи.

–240 харлаан Даа кожуунга, 1000 харлаан Казаньга, 300 харлаан Санкт-Петербургка деңнээрге, Кызыл кожууннуң 30 харлап турары чалыы назын-дыр, ынчалза-даа мыя ол үениң дургузунда кожууннуң күш-ажылчы чону кайгамчык хөй үүлехеректи бүдүргенин Ш.Д.Ооржак онзалап демдегледи. Каш чыл бурунгаар элезинниг куруг ховулар чыткан черге, доозун-довураа бургурадыр хадып турар черлерге амгы шагның Сукпак, Кара-Хаак, Кур-Чер, Шамбалыг, Черби, Баян-Кол, Элегес-Аксы дээн ышкаш чараш суурлары тургустунарынга талантылыг, кызымаккай чоннуң улуг күш-ажылы негеттингени чугаажок. Ылаңгыя Каа-Хем суур дээрге суур-даа эвес, хоорай-биле деңнешкен, каш-ла чыл дургузунда чурттакчы чонунуң саны ийи катап өскен суур-дур. Сукпак суурнуң чурттакчыларының саны мырыңай үш-дөрт кожуун чонунуң саны-биле деңнежип турар апарган.

Бо черлериниң сайзырап, өзүп, хөгжүүрүнге кымнар үлүг-хуузун киргенин илеткелчи тодазы-биле чугаалады, мен ону катаптавас бодап тур мен. Кожууннуң сайзыралын ийи этапка чарып, илеткелчи тайылбырлады.

Баштайгы он беш чылды алгаш түңнеп чүнү чугаалап болурул дээрге, бир дугаарында хая көрнүп көргеш, политиктиг болгаш экономиктиг демократия боттанган дээрзин дидими-биле айтып болур. Политиктиг-даа, экономиктиг-даа, ажыл-агыйжы-даа демократия боттанган. Эки чүве чүл дээрге, күш-ажылдың чижилгези, рынок капиталында чижилге, бараан сайгарылгазында болгаш ачы-дуза чедирилгезинде – бүгү адырларда чижилге чоруп турар. Ынчангаш мындыг үеде чүгле талантылыг, мерген угаангыр кижилер чижилгениң шылгалдазын эртип шыдаан.

Кур болгаш куруккан черлерни шиңгээдип алырынга бистиң өгбелеривис кайгамчык улуг күжүн үндүрген. Оларның маадырлыг күш-ажылының түңнелинде Кур-Чер, Шамбалыг, Сукпак дээн ышкаш суурлар тывылганы ол-дур. Ынчалза-даа ол кургаг черлерге кывар-чаар материалдарның өртек-үнези бо хире аар турда, чаъс-чайык чок каңдаашкында эки дүжүттүг тараа өстүрүп ап деп чүве амыр эвес, канчаар-даа аажок аар-берге күш-ажыл негеттинерин билгеш, мерген угаанныг чон ол черлерни оюп каап эгелээн. Ам ол черлер одар-белчиирлер кылдыр шилчиттинген. Ол черлер чонга ажыктыг талазын көргүссүн дээш, ол черге бойдустуң чаяаганы-биле дириг амытаннар амыдырап, үнүш, оът-сиген үнзүн дээш, чонга ажыын көргүссүн дээш эртемденнер ажылдаар апаар.

(Төнчүзү 3-кү арында).

Тыва Республиканың өөредилгезиниң ажылдакчыларын шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Кызыл хоорай.
2005 чылдың октябрь 4
№ 223

Үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы болгаш өөредилге талазы-биле чедип алган чедиишкиннери дээш

Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медалы-биле

Каа-Хем кожуунуң Сарыг-Сеп суурда ниити өөредилгениң кежээки школазының орус дыл болгаш литература башкызы **Любовь Николаевна Лоскутованы;**

Кызыл хоорайның ниити өөредилгениң №3 ортумак школазының башкызы **Таися Ивановна Чимданны** шаңнаар.

«Тыва Республиканың улустуң башкызы» хүндүлүг атты

Ак-Довурак хоорайның ниити өөредилгениң №4 ортумак школазының директору **Зоя Сагдыевна Дуктен-оолга;**

Кызыл хоорайның ниити өөредилгениң №11 ортумак школазының төөгү башкызы **Фаина Назаровна Зябревага;**

Кызыл хоорайның ниити өөредилгениң №3 ортумак школазының директору **Тамара Васильевна Цыреновага;**

Тыванын күрүне университединиң экология кафедразының доцентизи **Валентина Максимовна Чоксумга;**

Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге яамызының өөредилге болгаш аттестацияның мониторинг төвүнүң директору **Валентина Белековна Канковага;**

«Тыва Республиканың эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Тыванын күрүне университединиң география кафедразының профессору **Светлана Сүрүңовна Курбатскаяга** тыпсыр.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Тыва Республиканың эге профессионал өөредилгениң эртем-методика төвүнүң улуг методизи **Надын Яковлевна Бедаревага;**

«Башкы» журналының редактору **Николай Салчакович Конгарга;**

Кызыл хоорайның ниити өөредилгениң №10 (коррекциялыг) тускай угланыышкынныг школазының кижизидикчи башкызы **Галина Алексеевна Пешковага;**

Тыва Республиканың Күрүне лицейиниң математика башкызы **Галина Александровна Трояковага;**

Кызыл хоорайның өөредилгениң №29 школа назыны четпээн албан чериниң эргелекчизи **Татьяна Валентиновна Чебыкинага;**

Улуг-Хем кожууннуң Шагаан-Арыг хоорайда ниити өөредилгениң №2 ортумак школазының директорунуң өөредилге-кижизидилге талазы-биле оралакчызы **Анатолий Михайлович Черногодовка;**

Өвүр кожууннуң Чаа-Суурда ниити өөредилгениң ортумак школазының башкызы **Анфиса Чаш-ооловна Тюлюшке;**

Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге яамызының кол бухгалтери **Надежда Кенденовна Сундуйга** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Эрзин кожууннуң ниити өөредилгениң Кызыл-Сылдыс ортумак школазының директору **Мария Хонакпановна Серембилди** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың республика бюджединден акшаландырып турар организацияларда ажылдап турар кижилерге 2005 чылда шөлээзин эрттирер черге баар-кээриниң база чүүк эрттиреринiң өртээн төлээринге чарыгдалдарны дуглаарының Дүрүмнерин бадылаарының дугайында

Кызыл,
2005 чылдың сентябрь 28,
№1033

2004 чылдың декабрь 29-та №1054 ВХ-1 «Тыва Республиканың Кыдыкы Соңгу чүк районнарында болгаш аңаа деңнештирген черлерде ажылдап база чурттап турар кижилерге күрүне магадылалдарының болгаш компенсацияларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 9 чүүлүн күүседир сорулгабиле Тыва Республиканың **Чазааның ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1. Тыва Республиканың республика бюджединден акшаландырып турар организацияларда ажылдап турар кижилерге 2005 чылда шөлээзин эрттирер черге баар-кээриниң база чүүк эрттиреринiң өртээн төлээринге чарыгдалдарны дуглаарының Дүрүмнерин бадылаар (кошкан).

2. Тыва Республиканың яамыларынга болгаш ведомстволарынга 2005 чылдың чарыгдалдар сметазынга республика бюджединден акшаландырып турар организацияларда ажылдап турар кижилерге шөлээзин эрттирер черге баар-кээриниң база чүүк эрттиреринiң өртээн төлээринге чарыгдалдарны дуглаар акша-хөреңгилерни көөр.

3. Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының яамызынга үстүнде айыткан Дүрүмнерни ажыглаарының дугайында тайылбырларны бээрин дагзыр.

4. Тус чер бот-башкарылга органнарынга тус чер бюджединден акшаландырып турар организацияларда ажылдап турар кижилерге 2005 чылда шөлээзин эрттирер черге баар-кээриниң база чүүк эрттиреринiң өртээн төлээринге чарыгдалдарны дуглаар болурчогуур компенсацияларны тургузарын сүмелээр.

5. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

6. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Чазак Аппарадының контроль эргелелинге онаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың сентябрь 28-те №1033 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың республика бюджединден акшаландырып турар организацияларда ажылдап турар кижилерге 2005 чылда шөлээзин эрттирер черге баар-кээриниң база чүүк эрттиреринiң өртээн төлээринге чарыгдалдарны дуглаарының ДҮРҮМНЕРИ

Тыва Республиканың Кыдыкы Соңгу чүк районнарында болгаш аңаа деңнештирген черлеринде турар база республика бюджединден акшаландырып турар организацияларда ажылдап турар кижилер ийи чылда чаңгыс катап ажыл берикчизиниң (республика бюджединден акшаландырып турар организацияның) акша-хөреңгилериниң күселиби-биле Россия Федерациязының девискээриниң иштинге шөлээзин эрттирер черге төлевирлиг баар-кээр, а ол ышкаш транспорттуң кандыг-даа хевири-биле (таксиден аңгыда) 30 килограмм чедир чүүктү сөөртүрүнге өртээн төледип алыр эргелиг.

Хууда транспорт-биле шөлээзин эрттирер черге чедир болгаш оон дедир кээриниң өртээн эң кыска оруктап чораанының эң адаккы өртээ-биле төлээр.

Шөлээзин эрттирер черге чедир болгаш оон дедир кээриниң өртээн ажылдакчының шөлээже үнериниң бүдүүзүнде, баар-кээриниң чижеглээн өртээн барымдаалап, төлээр. Төнчү санаашкынны ажылдакчы шөлээден ээп келгенде, дужааган билеттерге азы өскедаа шынзыдылга документилеринге үндезилеп, чорудар.

Бир эвес ажылдакчы шөлээзиниң үезин дыштанылганың элээн каш черлеринге эрттирген болза, баар-кээринге чарыгдалдарны оон шилип алганы чаңгыс черге чедир эң кыска оруктап чорааны-биле дуглаар.

Оон аңгыда ажыл берикчилери (республика бюджединден акшаландырып турар организациялар) ажылдакчының бодундан аңгыда, оон өг-бүлезиниң ажылдавайн турар ийи кежигүнүнге (ашаанга, кадайынга, назы четпээн ургларынга) ийи чылда чаңгыс катап ажылдакчының шөлээзин эрттирер черге баар-кээриниң өртээн төлээр.

Бир эвес назы четпээн ургларның ада-иези аңгы бүдүрүлге черлеринде (албан черлеринде, организацияларда) ажылдап турар болза, шөлээ эрттирер черге ургларның баар-кээриниң өртээн ийи бүдүрүлге дугуржулга езугаар ийи деңүлүглүг төлээр.

Чиигелделер алыр эргелиг херээжен кижи иштелип-саатталганы база божааны, ургнуң ажаап-тежээлдези-биле холбашкан шөлээлер-биле холбаштыр ыңай-бээр барганда компенсацияларны ажыглап болур.

Бо Дүрүмнерниң бирги кезээнде айыткан чиигелделерни ажылдың ийиги чылындан эгелеп, 12 ай эрткенде бээр. Оон соонда ажылдакчы чиигелделерни ажылдың дөртү, алдыгы болгаш оон-даа өске чылдарында, шөлээниң херек кырында ажыглалындан хамаарылга чокка алыр эргелиг апаар.

Ажылдакчыга ук магадылалдарны болгаш компенсацияларны чүгле ооң кол ажылдап турар черинге бээр. Дакпырлап ажылдап турар кижилерге ындыг чиигелдени дакпырлап турар ажылындан бербес.

Айыттынган төлевирлер тускай сорулгалыг болбас болгаш бир эвес ажылдакчы шөлээзин эрттирер черге чедир болгаш оон дедир кээриниң өртээн төледип алыр эргезин өй-шаанда ажыглаваан таварылгада, ук төлевирлерни түңневес.

Ажылдакчы кижи шөлээзин эрттирер черге баар-кээриниң база чүүк эрттиреринiң өртээн төледип алыр эргезин ындыг эргениң күштүг болуп эгелээниниң ийи чыл ажыл үезиниң иштинде ажыглаар ужурлуг.

Бо Дүрүмнерде көрдүнген магадылалдарны болгаш компенсацияларны республика болгаш тус чер бюджеттеринде ук сорулгаларга көрдүнген саң-хөө акша-хөреңгилериниң иштинге доктаадып тургузар.

Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга муниципалдыг районунуң чагырга даргазының албан-дужаалынга Мөңгүн-Тайга муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралы конкурсту база катап эрттирерин чарлап тур.

Конкурсту **2005 чылдың октябрь 26-да** эрттирер. Эрттирер черинiң адрези: **Мугур-Аксы суур, Саны-Шири, 46.**

Конкурстуң негелделери:

Кожуун чагыргазының даргазының албан-дужаалынга Россия Федерациязының 30 хардан аныяк эвес назылыг, дээди болгаш ортумак тускай эртемниг, шиитирип чорбаан, албан черлериниң, бүдүрүлгелериниң удуртур албан-дужаалынга 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг кандыг-даа **хамааты кордакчы** боор болур.

Конкурс комиссиязынче документилерни киирериниң хуусаазы **2005 чылдың октябрь 16-га чедер. Адрези: Мугур-Аксы суур, Саны-Шири, 46.**

Чагырга даргазының албан-дужаалынга кандидаттар **дараазында документилерни киирер:**

1. Билдириишкин;
2. Паспорттуң хоолгазы;
3. Эртем-билииниң дугайында дипломнуң хоолгазы;
4. Күш-ажыл дептериниң хоолгазы;
5. Судтаттырып чорбаанының дугайында шынзылга;
6. Отчеттуг үеде орулгаларының дугайында декларация;
7. Кадыының байдалының дугайында шынзылга;
8. Сөөлгү ажылдап турган черинден характеристика.

Шынзыттырган хоолгаларны берип тургаш, документилериниң оригиналдарын бодунга ап алыр.

2005 чылдың сентябрь 30-де Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга муниципалдыг районнуң чагырга даргазының албан-дужаалының конкурузунга киришкен кордакчылар база катап кандидатуразын салып болур. Конкурстуң негелделериниң дугайында тайылбырны дараазында телефондан ап болур: **22-4-62.**

Тыва Республиканың девискээринге 2005-2006 чылдарда күскү-кышкы аңныыр сезонун ажыдарының дугайында

2005 чылдың сентябрь 29 № 1045 Кызыл хоорай

1995 чылдың апрель 24-те № 52 «Дириг амытаннар делегейиниң дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр, Тыва Республиканың Чазааның 1993 чылдың январь 10-да № 11 доктаалы-биле Тыва Республиканың девискээринге аңныыр чурумун бадылаан, Россия Федерациязының Көдээ ажылагый яамызының 2005 чылдың июль 28-те № 11 дужаалы-биле «Аңныыр объектилеринге хамааржып турар, дириг амытаннар делегейиниң объектилеринден олча тыварының чөпшээрелин бадылаарының дугайында», база дириг амытаннар делегейинге оларның чурттаарынга болгаш өзүп көвүдээринге база оларның камгалалын организастаар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. 2005-2006 чылдарда Тыва Республиканың девискээринге күскү-кышкы аңныыр сезонун ажыдарының хуусаалары:

– 2005 чылдың октябрь 20-ден, 2006 чылдың январь 15-ке чедир – чер хаванынга, эликке, теге, сыынга, буурга;

– 2005 чылдың октябрь 20-ден, 2006 чылдың январь 15-ке чедир – дииңге, коданга, аска, күзенге, кишке, кызыл дилгиге, норкага, чекпеге, дырбактыга;

– 2005 чылдың октябрь 20-ден, 2006 чылдың январь 31-ге чедир күшкүлге, торлаага, кара-кушка, күртүге.

2. 2005-2006 чылдарның күскү-кышкы аңныыр сезонунда Тыва Республиканың аңнаашкын ажыглакчыларынга болгаш кожууннарның аңнаашкын талазы-биле олча тыварынга хемчээлин бадылаар.

3. Чаңгыс чөпшээрелге 100-тен хөй эвес дииңни өлүрер үстүкү хемчээлди доктаадыр.

4. Тыва Республиканың кожууннарының администрацияларының удуртукчуларынга, аңнаашкынның ажыглакчыларынга өрттүң айыыл чок чоруунуң чурумун сагыырының хемчеглерин алырын, 2005-2006 чылдарның күскү-кышкы аңныыр сезонунуң үезинде аңнаашкынның чурумун болгаш техниканың айыыл чок чоруун сагыырын сүмелээр.

5. Дириг амытаннар делегейиниң объектилерин ажыглааны дээш бюджетче кирер орулгаларны, аңны өлүрген черинден транспорт-биле үндүр сөөртүрүнге, аңныыр сезонунуң үезинде дириг аңнарның хевиринге олча тыварының чөпшээрелин болгаш аңнаашкынның хуусаазын сагыырынга шыңгыы контрольду тургузарын Федералдыг албанның эргелелиниң Тыва Республика талазы-биле ветеринарлыг болгаш фитосанитарлыг хайгааралынга сүмелээр.

6. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

7. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

№ п/п	Административтиг кожууннар болгаш аңнаашкын ажыглакчылары	Буур	Сыын	Элик	Те	Хаван	Киш
1.	Бай-Тайга кожуун		1	7		4	
2.	Барыын-Хемчик кожуун		1	3			
3.	Ооң иштинде, «Тыванын аңчылар болгаш балыкчылар ниитилели» ХН						
4.	Чөөн-Хемчик кожуун		3	10		5	10
5.	ооң иштинде «Тывапушнина»						
6.	Каа-Хем кожуун	3	18	35		10	800
7.	ооң иштинде «Каа-Хемниң» КЗПХ	3	15	20		5	700
8.	«Тыванын аңчылар болгаш балыкчылар ниитилели» ХН		3	15		5	100
9.	Кызыл кожуун		6	11		4	
10.	Ооң иштинде «Тыванын аңчылар болгаш балыкчылар ниитилели» ХН		6	11		4	
11.	Мөңгүн-Тайга кожуун				10		
12.	Өвүр кожуун		1	1			
13.	Бии-Хем кожуун		2	6		5	100
14.	Ооң иштинде « Маралхоз» ККБ		2	3		5	100
15.	«Тыванын аңчылар болгаш балыкчылар ниитилели» ХН			3			
16.	Сүт-Хөл кожуун		3	5	5	1	10
17.	Ооң иштинде «Тывапушнина» ККБ						
18.	Таңды кожуун		2	3			20
19.	Ооң иштинде «Тыванын аңчылар болгаш балыкчылар ниитилели» ХН		2	3			
20.	Тес-Хем кожуун		1	2		1	
21.	Ооң иштинде, «Животный мир»						
22.	Тожу кожуун	6	20	30		5	1500
23.	Ооң иштинде «Тожунуң» КЗПХ	5	16			2	1000
24.	«Тыванын аңчылар болгаш балыкчылар ниитилели		2			1	
25.	«Ирбиш» арга-дуржулга ажыл-агыйы КХЭ	1	2			2	500
26.	Улуг-Хем кожуун		3	8		1	
27.	Ооң иштинде «Тывапушнина»						
28.	«Тыванын аңчылар болгаш балыкчылар ниитилели» КХ		1	8		1	
29.	Чаа-Хөл кожуун		1	4	5	2	
30.	Ооң иштинде «Тывапушнина»						
31.	Чеди-Хөл кожуун		2	6		1	10
32.	Ооң иштинде «Тыванын аңчылар болгаш балыкчылар ниитилели» ХН		2	6		1	
33.	Эрзин кожуун		3	8		4	
34.	Ооң иштинде «Животный мир»						
35.	Тере-Хөл кожуун	1	6	14		2	50
36.	Ооң иштинде «Кунгуртуг» ОПХ, КХЭ					2	
37.	Курлавыр		3	12		5	
38.	Ниитизи-биле	10	75	153	20	45	2500
39.	Чайгы-күскү үеде аңнаашкын	4	4	35		50	50
40.	Бадылаттынган чөпшээрел талазы-биле ниити түңү	10	80	200	50	100	2500

ӨСКЕЛЕРГЕ ҮЛЕГЕР БОЛЗУН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Аграр политикага хамаарыштыр, экономиктиг политикага хамаарыштыр В.В. Путин тодазыбиле чугаалаан болгай. Ол бүгү амыдыралда бөгүн боттанып турар. Бир дугаарында тус чер бот-башкарылгазынга реформалар, 131 дугаар, 121 дугаар хоойлуларның күүселдези чугула. Чиигелделер дугайында 122 дугаар хоойлуга хамаарыштыр алырга, сорулгалар улуг. В.В. Путин эң берге социал айтырыгларны шиитпирлээр бетинде ядыы-түреңги чорукту узуткап, чединмес өг-бүлелерни деткип, социал байдалы берге, чединмес кижилерни фамилия аайы-биле тодарадып тыпкаш, ай санында ол кижилерниң – инвалидтерниң, хоочуннарның, хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелерниң, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының байдалын сайгарып көөр дээн. Ол бир бөлүк-түр. Ийиги бөлүк: үш деңнелдиң бюджединче доп-дораан кирер, 131 дугаар хоойлуну амыдыралга боттандырар. Бот-тускайлаң бюджедтиң дөрт деңнелин тургузар. Кижилерниң идепкейжизин бедидер. Ол талазы-биле ажылдар кылдынып турар. Деткимчениң чамдык аргалары болдунуп турар. А өске чурттакчы чон талазы-биле хөй ажылды кылыр ужурлуг. Чер бүрүзүн чөп ажыглап, ону ажыглаарының аргаларын база катап эде көөр апаар. Дугуржулга езугаар ажылдаар.

Бөгүн Тыва Республиканың Чазаа бодунуң хуралынга чединмес чорукту узуткаар талазы-биле 19 программаны бадылаан. Ол сорулга-биле бо чылын ажыл чок чорукту он хуу кызырар, түреңги чоруктуң деңнелин 12 хуу кызырар болгаш келир чылын шак-ла ындыг арга езугаар Россия деңнелинче үнер ужурлуг бис. Берге чүве чүл дээрге, шалың төлевириниң талазы-биле Россия Федерациязының деңнелинден 15-20 хуу чыдып каап турар бис. 9 айның түннели-биле бисте 6900 рубль болза, чыл төнчүзүнге чедир 7200 рубль чедирер ужурлуг бис. Ооң мурнунда чылдарда хөй акшаны социал айтырыгларже киирип турган болза, бөгүн акша-төгерикти экономикаже, бизнес хөгжүлдезинче, бараан бүдүрүлгезинче, саарылгазынче болгаш ачы-дуза чедирилгезинче киирер ужурлуг бис. Улуг ажыл херек. Үш деңнелдиң бюджединче шилчилгеге ажылывыска хамаарыштыр чугаалаар болза, келир чылын ыяап-ла үш деңнелдиң бюджединче кирген турар ужурлуг бис. Бергелер бар, ынчалза-даа ону чедип алыры-биле ажыл эгелээн. Түннелдер көстүп келген. Шилчилгениң методиказынга хамаарыштыр өске черлериниң дуржулгазын өөренип турар бис.

Чурттуң Президентизиниң социал проектилеринге, инициативаларынга хамаарыштыр чугаалаар бодап тур мен. Бир дугаарында – кадык камгалалы. Түреңги чорукту узуткаары-биле кожуун эмнелгелериниң деңнелинден эгелээш, ажылды күштелдирери чугула. Президент бо талазы-биле үш сорулга салып турар. Ону чедип алырда, эмчи сестраларының шалыңын ап турарынга немей 5 муңну өстүрер, а район звенозунуң терапевтеринге ап турар шалыңынга немей он муңну өстүрер. Оон аңгыда район звенозун дүрген дуза чедиреринiң машиналары-биле хандырары болгаш амгы шагның эмнелге дериг-херекселдери-биле хандырары. Ону чедип алыры-биле саналдаларны кылгаш, Саң-хөө яамызынче киирген бис – деп, Ш.Д. Ооржак В.В. Путинниң чугаазын тайылбырлаан. Оон аңгыда чуртталга оран-савазының тудуунга болгаш аграр реформаларга хамаарыштыр, ылаңгыя чер ажыглалынга хамаарыштыр база ипотека, кредит дугайында тайылбырны ол кылган.

Кызыл кожуунның хөй национал дыг чурттакчыларынга, кожуун чагыргазының удуртукчуларынга, ажыл-ишчи чонунга байырлал таварыштыр аас-кежикти, чедиишкиннерни күзевишаан, Чазак Даргазы чугаазын дооскан.

Шериг-оол Дизижикович Ооржак Кызыл кожуунның эки көргүзүглерни чедип алган мурнакчыларынга өскелерге үлегери дээш, өөрүп четтиргенин илеретпишаан, Чазак шаңналдарын, орден, медальдарны тывыскан.

Байырлыг хуралга ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазы В.М.Оюн, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының комитет даргазы В.О. Тарыма олар байыр чедирип чүве чугаалааш, хөй кижилерни хүндүлүг бижиктер-биле шаңнаан. Василий Майлолович Кызыл кожуунның Элегес-Аксы суурдан депутат кылдыр депшиттирген болгаш соңгукчуларын кожуунның 30 чылы-биле элегесчилерге байыр чедиргеш, ортумак школаның коллективинге өг-бүлезиниң өмүнээзинден УАЗ автомобильди белекке берген.

Кадык камгалал яамызының сайыдының оралакчызы Владимир Барышович Сарыглар мурнакчы эмчилерге болгаш эмчи сестраларынга хүндүлүг бижиктерни тывыскаш, кожуунның төп эмнелгезинге ийи соодукчуну белек кылдыр берген.

ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының сайыдының бирги оралакчызы Макар Чылбак-оолович Сат кожуунның мурнакчы малчыннарынга, ногаажыларынга, механизаторларынга хүндүлүг бижиктерни тывыскан.

ТР-ниң Онза байдалдар агентилелиниң материал-техниктиг эргелелиниң начальниги кожуунның өрт албанының коллективинге чаа өрт машиназының дүлгүүрүн белекке сунган.

Тыванның Гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң дыл секторунуң эргелекчизи П.С. Серен Н.Ч. Ооржакка тыва дылдың тайылбырлыг словарын, кожуунның тыва дыл башкыларынга К.Б. Мартоолдуң «Тыва дылды башкылаарының методиказы» деп номун белекке берген.

ТР-ниң Культура болгаш национал политика яамызының сайыдының оралакчызы бөлүк культура ажылдакчыларынга хүндүлүг бижиктерни тывыскан.

Республиканың Херээженнер чөвүлелиниң даргазы И.Ш. Очур Россияның херээженнер эвилелинден ийи медальды Кызыл кожуунның хөгжүлдезинге улуг үлүг-хуузун киирип келген ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының комитет даргазы Таисья Болустаевна Кууларга болгаш Каа-Хем суму чагыргазының даргазы Татьяна Андреевна Сандаковага тывыскан. А Т.Б. Куулар бодунуң өг-бүлезиниң өмүнээзинден телевизорну кожуун чагырыкчызынга тывыскаш, херек коллективке белек кылдыр бээрин дилээн.

ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт агентилелиниң даргазы В.М. Кара-Тоннуг спортчу костюмнерни болгаш 35 муң рубль өртектиг спорт дериг-херекселдерин сөңнээн.

ТР-ниң Чонну ажылга хаара тудар федералдыг албанның удуртукчузу Виталий Сергеевич Чажоол Кызыл кожуунга күш-ажылчы базымын эгелээш, аңаа он беш чыл ажылдаан. Арга-дуржулгага өөреткен коллегаларынга ол өөрүп четтиргенин илеретпишаан, байырлалда кожуунның чонну ажылга хаара тудар төвүнүң коллективинге бүрүн компьютерни белекке берген.

«Кадыкшыл» клувунуң удуртукчузу, ТР-ниң алдарлыг башкызы Н.Б. Тыртык-Кара амыдыралдың кадык овур-хевири дээш бүгү күжүн берип чоруур бөлүк иелерге өөрүп четтиргенин илеретпишаан, суй белектерни сунган.

Н.Ч. Ооржактың коллегалары Каа-Хем, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга кожуун чагыргаларының даргалары база Кызыл хоорай чагыргазының даргазы Д.К.Донгак олар 30 харлаан кожуунның байлак аргадуржулгалыг чагырыкчызы оларга бүгү талазы-биле үлегер болуп чоруурун онзалап демдеглевишаан, байыр чедирип, суй-белектерни сунган.

Байырлыг кежээ солун программалыг концерт-биле доозулган. Маңаа кожуунның Солаан Базыр-оол аттыг Культура бажыңының ажылдакчыларының кызыммаккай ажылын демдеглевес аргажок. Байырлал концертиниң кол өзээн олар тургузуп, аалчыларны кайгамчык чараш ырлар, танцылар-биле өөрткен. Ылаңгыя композитор Алена Иомужаптың чаа бижээни «Каа-Хем суурум» деп ырызын чон магадал-биле дыңнаан.

БАЙЫРЛАЛДЫҢ МӨӨРЕЙЛЕРИ

Даартазында Каа-Хем суурнуң стадионунга кожуунның ажыл-ишчи коллективтериниң парад чыскаалы болган. Аңаа Кызыл кожуунның бүгү сумулары база киришкен. Коллектив бүрүзү өңбаазын чечектерни, янзы-бүрү туктарны, шарларны туткулаан, ыры-шоорлуг чыскаалып эртип турда, аянныг-ла чорду. Колонаның эге бажында — күш-ажылдың хоочуннары. Улаштыр школачылар, уруглар садтары, эмнелге дээш-ле, баар. Чыскаалганнарның холунда «Кызыл кожуун – делгерезин!» дээн лозуңнар. Парад чыскаалының мөөрейиниң тиилекчизи «Малышок» уруглар садының коллективи болган. Оларга акша шаңналын тывыскан.

Стадионда тургускан сценага кожуунның культура ажылдакчылары театржыткан көргүзүгнү байырлаан чонга бараалгаткан. Янзы-бүрү аваангыр, кашпагайларның маргылдаа-оюннары солун болган. Суму бүрүзү 30 минутаның солун программалыг концертин чыылганнарга бараалгаткан.

Байырлалдың эң солун кезээ – өгленишкен аныяктар бадылажыышкыны болду. Сержи Сергеевич Седи биле Алдынай Маадыровна Намзырай, Дмитрий Евгеньевич Изместьев биле Ольга Валерьевна Матонина олар кожуунның 30 чылдаан байырлыг хүнүнде өг-бүле болур аас-кежиктиг болган. Билзектерни солчуп, шампанскоени чазылдырып, өг-бүленiң бирги вальзын олар сценага ойнаарга, ынакшааннарны көрүкчүлер демниг адыш часкаашкыннары-биле үдеп турду. Каа-Хем суму чагыргазы өгленишкеннерге оруу ак, аас-кежиктиг болзун деп йөрээвишаан, шалага чадар хевистерни белекке сөңнээн.

Ак-көк дээр адааанда делгээн көжүп чоруур музей «Салгал» канчаар-даа аажок улуг сонуургалды болдурган. Ылаңгыя кожуунның бирги удуртукчузу Норбу Кыргысович Шулуу база Михаил Петрович Бессмертных оларның ажыл-амыдыралынга тураскааткан көжүп чоруур музейлерни сагыш-сеткил хайныгыышкыны-биле көрдүм. Оон аныяк-өскен хөйнүле өөренип алыры чугаажок. Оон аңгыда Элегес-Аксының, Ээрбектиң музейинде Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш күш-ажылдың хоочуннарының материалдары элбек болгаш солун-дур. Ылаңгыя «XX чүс чылдың алдарлыг кижилери» деп номче ады киир бижиттинген Кызыл кожуун чурттуг атсураглыг кижилериниң дугайында стенд улуг сонуургалды болдурган.

Музейлер аразында мөөрейге «Колосок» уруглар садының болгаш «Авырга» уругларның спорт школазының коллективтери тиилекчи болган.

«Алдын бүрү» аъш-чем делгелгезинде база-ла шупту коллективтер болгаш сумулар киржип турар. Ында дүлген эът – ужатөштен эгелээш, өреме, кадык, ногаа аймаа, быжырган балык, каттаң, мөөгүден кылган кандыг чемнерни чок дээр. Аъш-чем делгелгезиниң мөөрейинге тиилекчи – Элегес-Аксы сумузу . Ийиги черни Ээрбектиң ногаажылары алган. Национал аъш-чем кылыгларының тиилекчизи «Кара-Даг» арат ажылагыйы болган.

Спортчу маргылдааларның киржикчилериниң шимээн-даажы, доозун-довураа-даа аажок. Ылаңгыя херээженнерниң сумо хүрежи улуг сонуургалды болдурган. Аңаа сес кижини октааш, Ээрбектен Шеңне Ооржак тиилекчи болган.

Канат тыртарынга Шамбалыгның болгаш «Авырга» уругларның спорт школазының командалары күштүүн көргүзүп, тиилекчилер болур дээш аразында чидиг демиселди көргүстүлер. Түннелинде тиилекчилер шамбалыгжылар болган.

ТЫВА ХҮРЕШ

Кандыг-даа байырлалдың эң сонуурганчыг оюну – тыва хүрешле болгай. Кызыл кожуунның 30 чылынга тураскааткан хүрешке эвээш мөгелер киришкени харааданчыг болду. 64 мөге адын бижиткен турза-даа, элээн каш мөге шөлче үнмейн барган. Өөрүнчүг чүве чүл дээрге бо хүреште Тыванның Арзылаң мөгези Маадыр Монгуш киржип турар. Оон аңгыда Кызыл кожуунның чоргааралы Коңгаа Начын база ооң кады төрээн дуңмазы Коңгаа Найыр киржип турар. Ат-сураглыг Аяс Ондар бар-дыр. Сангак-оол Ооржак бар-дыр. Ай-Демир Монгуш, Аңчы Монгуш, Алексей Монгуш, Начын Монгуш, Күзечи Куулар, Айгуль Монгуш дээн ышкаш аныяк мөгелер база киржип турар. Ат-сураглыг Арзылаң мөге Владимир Монгуш судья коллегиязында оруп турар болду. Аяс Монгуш бо хүннерде тайгаже аңнап аъттанган дээрзин хүрештиң башкарыкчылары чарлап тур.

Үшкү салыгда он ийи мөге арткан турда, Алексей Монгуш (Өвүр) Аяс Кууларны будун долгап алган турда-ла, октап кагды. Ай-Демир Монгуш Буян Сааяны октаан. Коңгаа Найыр карак чивеш аразында, иштинден долгааш, Аңчы Монгушту октап кагды. Арга-дуржулгалыг Сангак-оол Ооржакты (Арыг-Үзүү) Валерий Сенди тепкеш, ужур идипти. Коңгаа Начын буттааш, Мерген Ооржакты октаан. Маадыр Монгуш Амир Ховалыгны чартыктааш, октаан.

Дөртү салыгда алды мөге арткан. Бо салыгда Коңгаа Найырны Ай-Демир Монгуш буттааш, ойтур базып кагды. Коңгаа Начын Алексей Монгушту буттап чыткаш, боду буттадыпкаш, октадып алды. Сенди Валерийни Маадыр Монгуш октаан.

Бешки салыгда үш мөге арткан: Маадыр Монгуш, Ай-Демир Монгуш, Алексей Монгуш. Ынчангаш үжелдирзин долгандыр хүрештирген. Ай-Демир биле Маадыр Монгуш дыка-ла үр тутчуп келдилер: дөрт хончу, дедир хончу дээш тудуштуруп-ла каар, дөмей-ле октажып чадап шаг боор. Иелээ ал шаа төнгүже тутчуп келгеш, Ай-Демир иштинден долгааш, Арзылаң мөгени октап алды.

Минута-даа четпээнде, Маадыр Монгушту Алексей Монгуш-биле хүрежири-биле кыйгыра берди. Дыштанып, тыныш алыр безин чай чок. Эгезинде ийи аныяк мөгени салыпкаш, тиилээни-биле улуг мөгени хүрештирген болза, дыка-ла таарымчалыг турган ийик. Арзылаң мөгевиске-даа хүндүткел болгай-ла. Моолда болза ындыг. Ол эки чаңчылды өөренип алза кандыг боор. Бо ийи мөге база дыка үр тутчуп келди. База-ла дөрт хончу, дедир хончу... Алексей тепкеш, каш-даа катап ойтур идер часты. Сөөлүнде Маадыр Монгуш буттааш, октап кагды.

Алексей Монгуш биле Ай-Демир Монгуштуң хүрежи шуут саадаваан. Ай-Демир шавар халдаашкын кылгаш, октаан.

Ынчангаш Кызыл кожуунның 30 чылынга тураскааткан хүрешке Ай-Демир Монгуш шүүлген. Маадыр Монгуш үжүүрлешкен. 3-4-күчерлерде Алексей Монгуш биле Коңгаа Найыр болган.

Бо хүрешти Кызыл кожуунның баштайгы удуртукчузу Норбу Кыргысович Шулуунуң өг-бүлези, уруглары деткикчилеп эрттирип турар. Норбу Кыргысович чүгле билдилиг удуртукчу эвес, а шыырак дээн мөге чораанын улуг назылыглар эки билир боор. Өг-бүленiң ортун уруу Людмила Шулуу аныяк мөге Алексей Монгушка соталыг телефонну тывысты. Арзылаң мөге Маадыр Монгушка өңнүг телевизорну берди. Кызыл кожуун чагыргазы бо үш мөгеге акша шаңналдарын тывысты.

Светлана БАЛЧЫР,
«Шынның» корр.

Көдээниң хөөннери

БІРАККЫ ШАҢЧЫЫ СУУРДА

Шаңчы суурнуң ниити хевири.

Чаа-Хөлдүң Шаңчы – республикада эң озалааш суурларның бирээзи. Ук суур шаанда сайзыраңгай ССРЭ үезинде хөй тараа

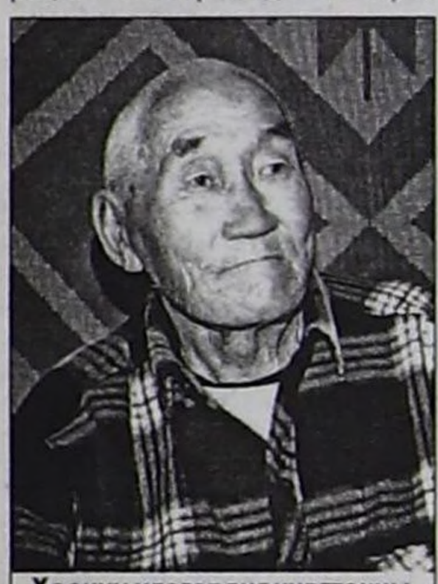
Хоочун үлегерлиг чурттакчы С.М. Довут-оол.

тарып турган хову ортузунда тараажылар бригадазы турган черде тургустунуп тыптып келген. Ону долгандыр ховулардан шаанда тараажылар 1 га черден 60 центнер дүжүттү ап, чүгле Тывага эвес, бүдүн ССРЭ-ге диңмиреп турган. Ол ховудан алдынган дүжүттүң дээжизи Москвага Улус ажылагый делгелгезинге дыка үр Тыванның чонунуң ажылгырын бадыткап турган дээр.

Хөй тараа тарыыры арай эвээжеп эгелээрге, мал-маган туткан чамдык өг-бүлелер ол бригада төвүнге көжүп кээп, бажың тудуп чурттап эгелээн. Хову бригадазы шак ынчаар чурттакчылыг суур кылдыр хуулуп эгелээн. Ынчалзадаа административтиг төптүг, тускай бот-эрге-чагыргалыг суур апаргыжеге чедир ырак херек турганы чугаажок. Хамык чүве баштай ол чурттакчылыг черге ийи класстан тургустунган эге школа ажыттынганындан эгелээн. Ийи аал чурттаар бажыңны ийи класстыг школа кылдыр эде дерээш, 1-ден 4-ке чедир класстарны ийи сменага өөредип турган. Бо чылын чаа Шаңчы суму чагыргазының даргазы кылдыр соңгуткан Дайамаа Ховалыговна Дамчай 1994 чылда эң баштай чедип кээрге, байдал ындыг турган. Беш класстан ыңай ук суурнуң өөреникчилери кожуун төвү Чаа-Хөлге азы өске-даа суурларже өөренип чоруй баар. Элээди назылыг өөреникчиге ада-иезиниң бажыңындан чоруп, өске суурга өөренири берге-ле болгай.

Студент Айдыс хой кадарып чор.

Ынчангаш кел сала, ол эге школаның директору апарган Дайамаа Ховалыговна ук өөредилге албан черин делгемчидер сорулганы мурнунга салган. Ынчангаш эрги хой кыргыыр чер турган узун бажыңны эдехере дерээш, аңаа тос чыл школазын ажыткан. Ук хой кыргыыр бажыңны школа кылдыр дериринге Шаңчы суурда көдээ ажылагый кооперативиниң даргазы Очур-оол Ховалыгович Норбунуң дузазы улуг болган. Ол күш-ажылчы холдар-биле-даа, тудуг-даа материалдары-биле дузалап турган.

Эге школага баштай 40 хире өөреникчи өөренип турган болза, 9 чыл школазы апарганда өөреникчилер саны көвүдээн. Бо хүннерде 80 ажыг өөреникчи ында өөренип турар. Башкы кадрларны оон-моон чалап, кыска үе иштинде школаны бут кырынга тургускан. Өөредилге кабинеттери, дериг-херекселдер, кичээлдерге хереглээр көргүзүг материалдарының талазы-биле ук школа республиканың өске школаларындан дудавас дээрзин бис ооң иштинче кирип, танышкаш билдивис. Эң ылаңгыя школаның чечектер тараан шөлү чүүден онза болду. Ында декоративтиг капуста, сентябринка, кипарис ыяжы дээш, дыка чараш ховар чечектер бар болган. Бо чорааш Кызыл хоорайның кончуг школаларынга безин ындыг чараш чечектер көрбээн мен. Таптыг чурттаар, ажылдаар болза, көдээ, харын-даа көдээниң көдээзи дижиривис ырак булуңнарга безин хоорай улузундан артык чараш, культурлуг кылдыр чурттап болур чүве-дир деп, ол Шаңчы 9 чыл школазының чечектерлиг шөлүн көргеш, бодадым.

Дараазында ол-ла школаның ногаа шөлүнге бардывыс. Чаңгыс аай дорт рядтар кылдыр чурумнуг тараан капусталар чер-чери-биле шөйлүп чоруй баргылаан болду. Оон аңгыда огурец, помидор, баклажан, свекла дээш, чок-ла чүве чок. Шаңчы ышкаш суг чок, чаңгыс-ла борбак кудуктуг суурга ол хире чараш чечектерни, ногаларны тарып өстүрүп турар магалыгла ажыл-ишчи башкылар-дыр деп бодап турдум. Ылаңгыя чечектер өзүп орар салгалды чараш чүүлдерге ынак кылдыр кижизидеринге дыка улуг ужур-дузалыг. Ындыг чараш чечектерни ажаап суггарары безин ургларга күш-ажылчы кижизидилге. Чараш чүүлдерни чүгле көрүп магадаар эвес, оларны Шаңчы 9 чыл школазының башкылары ышкаш тургузар херек. Дайамаа Ховалыговна бо чылын суму даргазынга соңгуткан. Ооң орнунда Шаңчы 9 чыл школазының директору эге класс башкызы Кара-кыс Өмүнеевна Монгуш апарган. Ынчалза-даа Дайамаа Ховалыговна удуртуп чорааны школазын анаа кагбайн, суму ажылы-биле чергелештир хайгааараар, дузалаар апаары билдингир.

Шаңчы сумузунда ниитизибиле 500 ажыг кижи чурттап турар. 90 өреге бар. Чединмес 4-ле өреге бар. Өскелери мал-маган тудуп, амыдыралының деңнелин ортумактан өрү тудуп турар. Эң хөй мал азырап турар үлегерлиг өг-бүле ээлери Дүрген-оол Монгуш, Саня Ашак-оол, Анастасия Кенден, Бичиинек Монгуш олар бооп турар. Оон ыңай эки амыдыралдыг өг-бүлелерден Сотпа Монгушович Довут-оол деп 80 харлыг кырган база бар болду. Өске-даа эки амыдыралдыг өг-бүлелер бар. Суму бюджединче колдуунда үндүрүглерден, күрүне үндүрүүнден акша-хөреңги эвээш-биче-даа бол, кирип турар. Суму өнчүзү чүгле чаңгыс кудук бооп турар. Клуб, школа амдыызында кожуунга хамааржыр бооп турар. Чаа суму даргазы Дайамаа Ховалыговна 2006-2007 чылдарда ук суурга 11 чыл школазын туттурарын планнап турар. Оон ыңай Кызылдың СПТУ-1 ортумак өөредилге чери-биле керээ чаргаш, бо суурга ооң машина, трактор өөренир салбырын ажыдарын база планнаан. Чүге дээрге бо суур колдуунда чер, мал ажыл-агыйлыг. Ылаңгыя мында чер ажылы дыка колдап турар. Төп черлерден озалааш, ырак суур боорга, олче КАИ ажылдакчылары-даа келбес. Ынчангаш мында бар машина-техниканы право-документ чок оолдар мунуп алган ажылдап чоруп турар. Бир эвес бо суурга Кызылдың СПТУ-1 ортумак өөредилге черинин машина, трактор чолаачыларын өөредир салбыр ажыдып каар болза, документ чок машина мунуп алгаш, тараа, сиген сөөртүп турар оолдар аңаа өөренип ап, тускай мергежилдиг апаарлар. Дайамаа Ховалыговнаның ол планы дыка шын, бурунгаар көрүштүг бооп турарын номчукчу эскерип-ле ор боор.

Суму чагыргазының даргазы Дайамаа Ховалыговна Дамчай.

Бо Шаңчы суурнуң чурттакчылары, республиканың өске суурларында ышкаш, бичии пенсия, уруглар акшазы алгаш, оларын арага, пиво садып ижип аар. Ындыг чоруктарны болдурбас, амыдыралга чоннуң сонуургалын оттурар дээш суму даргазы шыңгыы боданып, чаа аргаларны дилеп турар. Амдыызында ол суурда культура одаан сайзырадып, аныяктарның культурлуг амыдыралын хөгжүдеринче онза кичээнгейни салып турар.

Суурнуң чону мал азыраарынга дыка сундулуг. Шаңчыда чаңгыс-ла кудук бар. Оон суурнуң чурттакчылары ижер суун алыр, мал-маганын суггарар. Чаңгыс кудук арай-ла четпес, мал-маган суггарарда оочурлаар. Ынчангаш ийи дугаар кудук кылдырарын чаа суму даргазы шиитпирлеп алган. Дайамаа Ховалыговна салган сорулгазын чедип шыдаар-даа. Ынчангаш суурнуң чону ону соңгуп-даа алган. Оон ыңай хлеб быжырар чер, пилорама-даа тургузар план бар. Суурга амыдырал экижип эгелээрге, ооң чурттакчылары көвүдээр. Чурттакчылар көвүдээрге, амыдырал улам солун апаар болгай.

Эң үлегерлиг өг-бүленің херээжен ээзи Бичел Сундуповна Монгуш уйнуктары-биле.

Эң хөй мал азырап турар, эки амыдыралдыг үлегерлиг өг-бүле Дүрген-оол Монгуштуң бажыңынга бардывыс. Ол боду чок, Чөөн-Хемчик кожуун барган, өөнүң ээзи Бичел Сундуповна база Красноярскининиң юридиктиг техникумунуң студентизи оглу Айдыс Монгуш олур. Авашкылар 280 баш шээр малын, 25 инекти, 14 санныг чылгы малды тудуп орарын чугаалады.

Бо үлегерлиг өг-бүле 5 уругну азырап өстүрген. Ортун оглу Ролан – Шаңчыда көдээ ажыл-агый кооперативиниң инженери, үшкү оглу Коля – чолаачы, Амырын – ада-иезиниң дузалакчызы, хеймер уруу Чаяна – эмчи училищезиниң студентизи. Ажыл-ишчи улустуң ажы-төлү база ажыл-ишчи болуп өзер болгай. Студент оглу Айдыс Шаңчының көдээ ажыл-агый кооперативиниң 130 хураганын семиртип чайлаан, чаңгыс-даа хорамча чок болган.

Ооң дараазында эки амыдыралдыг кырган Сотпа Монгушович Довут-оолдуң бажыңынга бардывыс. Узун назылыг кырган ам-даа сергек, бажыңында элээн хөй шээр мал, 12 инек, 8 аътты тудуп турар болду. Аныында кончуг мөге чораан. Шаанда кончуг аныяк чорда, Барыын-Хемчиктиң Дүктүг-Чода деп шолалыг кончуг мөгези Наадымга хүрежири-биле бар чорааш, Улуг-Хемге хүреш болган черге таваржы берген. «Чаа, Улуг-Хемниң хамык мөгелериниң шуптузунуң довураан кактап берейн» – деп, бардамнап хүрешкеш, мөге Дүктүг-Чода бир дугаарында база-ла амыр эвес мөге Сотпага (амгы бо кырган) таваржы берген. Дүктүг-Чода канчангаш-ла миннип кээрге, черде октаткан чыткан. Кончуг кашпагай Сотпа мөгениң канчаар октапканын кым-даа орта ожаавайн барган. Шак ынчаар бүдүн Тывага сураглыг мөге Дүктүг-Чода Улуг-Хемге чаңгыс-даа мөге ашпаан. Ол хирезинде Кызылга Наадымга чеде бергеш, шүүп каан деп сураа дыңналган. А бистиң бо кырганывыс ам-даа «мөге хевээр», Шаңчы суурнуң үлегерлиг чурттакчызы бооп турар.

Ынчангаш ырак хову ортузунда Шаңчы суур чаа шыырак чагырыкчылыг, үлегерлиг эки амыдыралдыг өг-бүлелер көвүдеп турар, улуг суур кылдыр өзер магадылалы хөй бооп турар.

Борис ОНДАР.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Школаның ногаа шөлү.

Конференция

УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНГА ҮНЕЛЕЛ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының улус депутаттарының 1990 чылдың мартта эрткен соңгулдалары Тываның төөгүзүнде бирги шилилгелиг демократтыг соңгулда болган. Ооң 15 чылынга тураскааткан конференция болуп эрткенин дыңнаткан болгай бис.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының улус депутаттарынга байыр чедирген бижикти чоруткан. Ооң кол утказын таныштырар-дыр бис.

Кызылга, СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 1990 чылдың апрель 27-де Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязы эгелээнден бээр 15 чыл ажып турар, ооң киржикчилери Дээди Советтиң улус депутаттары бистер болган бис деп, байыр чедирген бижиктиң эгезинде айыткан.

Бөгүн ол хүнү демдеглеп тура, эрткен чүс чылдың 80 чылдарының төнчүзүнде, 90 чылдарның эгезинде, мурнунда турган ССРЭ-ге, РСФСР-ге, ол ышкаш бистиң республикага социал-экономиктиг болгаш ниитилел-политиктиг байдал нарын база чаңгыс аай эвес турганын айтыр апаар. Бүдүрүлгелер бууранын, хамаатыларның хөй нуруузунуң амыдыралының деннели кудулаанын, экономиктиг кризис эрге-чагырга тургузуунуң кризизи-биле холбажып, каттыжа бергенин, республиканың үндезин чурттакчы чонунуң национал бот-медерелиниң өзүлдези күштелгенин, СЭКП демократтыг күштерниң кызыышкыны-биле бодунуң туружун дүжүп бергенин, чуртка эргежок чугула бирги демократтыг чаартылгалар эгелээнин ында демдеглээн.

Республикага болган баштайгы дидим демократтыг чаартылгаларга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының депутаттары улуг салыышкынын киирген. Ылаңгыя ССРЭ-ге, ооң иштинде республикага кончуг нарын политиктиг берге үеде тыва күрүнеиниң тургустунарынга, чугула төөгүлүг шиитпирлер хүлээп алырынга олар биче эвес үлүүн киирген.

Республикага эрттирген ол бирги шилилгелиг демократтыг соңгулдалар төөгүге бирги тиилекчилер болуп, силерниң-биле кады артар. Моон эгелээш, бүгү кадрлар айтырыын шиитпирлээри шилилгелиг демократтыг схема езугаар эртип турар болу берген. Ынчалдыр Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч-Д.Б.Ондар, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң даргазы Ш.Д.Ооржак, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К.А.Бичелдей, Дээди Советтиң доктаамал комиссияларының даргалары болгаш өскелер-даа соңгуткан.

1990 чылдың декабрь 13-те Тыва Республиканың Дээди Совединиң Совет Тыва Республиканың күрүне бот-догуннаашкынының (суверенитединиң) дугайында хүлээп алган Декларациязы Россия Федерациязының составында бот-догуннаан демократтыг күрүненің национал күрүне статузун бедиткен. Ооң ужур-дузазын 1921 чылдың Конституциязы-биле деннеп болур. Декларацияны хүлээп алганы Совет Тыва Республиканың чаа Конституциязын (Үндезин, Хоойлузун) белеткээринге, РСФСР болгаш ССРЭ-биле керээлер чарарынга, хоойлужудулга актыларын өскертиринге болгаш чаартып хүлээп алырынга юридиктиг үндезин болган.

ССРЭ-ге болгаш бистиң республикага аш чарлаашкыннары, чамдык бөлүктерниң националдар аразынга үндүрүп турган чөрүлдээлери турза-даа, ССРЭ буступ дүшсе-даа, Дээди Советтиң чедиги чыыжының улус депутаттары бистиң республикада чурттап турар улустарның чаңгыс эвин, националдар аразында чөпшээрежилгени болгаш корум-чурумну камгалап шыдаанын, демократтыг күрүнени тургузарының дидим базымнарын кылганын байыр чедириишкининде айыткан.

Улус депутаттары чер иштиниң байлактарының, чер реформазының, арат-тараачын ажыл-агыйының, көдээниң социал хөгжүлдезиниң, референдум, Тыва Республиканың экономиктиг үндезининиң бот-догуннаашкынын хандырарының, үндүрүглер болгаш чыылдалар, Тыва Республиканың Чазааның, ТР-ниң Конституция Судунуң, дыл, күрүне шаңналдарының дугайында болгаш өскеде кол хоойлуларны хүлээп алган, олар күрүне тургузуун улам ыңай быжыглаарынга, республиканың социал экономиказын хөгжүдеринге кол үндезин болган.

1991 чылдың декабрь 18-те Тыва Республиканың Президентизиниң дугайында Хоойлуну Дээди Совет хүлээп алган. Хоойлу езугаар Президент дээди албан-дужаалдыг кижи болгаш республиканың күүсекчи эргечагыргазының баштыңы болур. 1992 чылдың март 15-те республиканың бирги Президент соңгулдалары болуп эрткен, Ш.Д.Ооржак Президентиге соңгуткан.

Дээди Советтиң чедиги чыыжының 14-кү ээлчег чок сессиязы Тыва Республиканың күрүне сүлде демдээниң, күрүне тугунуң, күрүне гимнниң дугайында айтырыгларны чугаалашкан. Дыка үр хуусаалыг сайгарылганың соонда 1992 чылдың сентябрь 17-де, Күрүне сүлде демдээн, Күрүне тугун бадылаан. Ыдыктыг Башкы XIV Далай-Лама ынчан Тывага чоруп турар үезинде ТР-ниң Күрүне тугун ыдыктаан. 1992 чылдың ноябрь 2-де ТР-ниң Күрүне тугун Чазак Бажыңының кырынга азарының байырлыг езулалы болган. ТР-ниң Күрүне гимнин Дээди Советтиң 24-кү сессиязынга бадылаан.

Тыва Республиканың улам ыңай политиктиг хөгжүлдези Дээди Советтиң чаа Конституциязын хүлээп алыры-биле уламчылаан. Ооң төлевилелин белеткээрин кончуг хынамчалыг, бодамчалыг үр хуусаада чоруткан, эрги совет, партийжи принциптерни барымдаалаваан, Тыва Арат Республиканың чаңчылдарын өөренип көргеш, ажыглаан. 1993 чылдың октябрь 18-те Кызылга ТР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок 24-кү сессиязы эгелээн, аңаа Тыва Республиканың Конституциязының төлевилелин чугаалашкан. Бо чугула документини чүүлдер аайы-биле ханы сайгарып тургаш, немелделерни, эдилгелерни киргеш, 1993 чылдың октябрь 21-де хүлээп алган. Ол-ла хүн Конституцияга Президент Ш.Д.Ооржак атты салган. Ооң дараазында ТР-ниң Конституциязын 1993 чылдың декабрь 12-де республика референдумунга бадылаан.

Политиктиг болгаш экономиктиг байдалды ханы билгеш, республикага моон соңгаар демократтыг чаартылгаларны күүзээш, чаа Конституцияның негелделеринге дүүштүр республика чурттазын дээш улус депутаттары Тываның парламентаризминиң төөгүзүнде бир дугаар боттарының бүрүн эргелерин эки тура-биле дүжүп бергени Дээди Советтиң чедиги чыыжының депутаттарының маадырлыг чоруунун, кижизиг шынарының дугайында чугаалап турар.

Эрткен 15 чылдар дургузунда бистиң республикага дыка хөй өскерлиишкиннер болган. Тываның хөй национал чону бөгүн чөпшээрежилге болгаш бот-боттарын билчириниң байдалында чурттап турарлар. Бо дээрге республиканың амыдыралынга улус депутаттарының киирген салыышкыны-дыр деп, байыр чедириишкининде демдеглээн.

«Бирги шилилгелиг демократтыг соңгулдалар Тывага амгы үениң парламентаризминиң үндезини» деп илеткелинге ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады К.А.Бичелдей Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының улус депутаттарының бүгү талалыг ажыл-чорудулгазын анализтеп, аңаа үнелелди бергеш, оларның үлегерчижээ Тывага амгы үениң парламентаризминиң үндезини болурун айыткан. Оон ыңай улус депутаттарының чедиишкинниг ажылдаарынга боттуг дузаны чедирип турган Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Аппарадының хоочун ажылдакчыларының аттарын адаан. Оларның аразында Ким Данзын-оол, Седен Хертек, Мартоол Даржаа болгаш өскелер-даа бар.

Конференцияга санал берген улус депутаттары 1990-1994 чылдарда хүлээлгелерин канчаар күүседип турганының дугайында сактыышкыннарын кылып, республиканың амгы социал-экономиктиг болгаш ниитилел-политиктиг байдалын чугаалааш, моон соңгаар чүү кылырының талазы-биле чамдык саналдарын киргеннер.

Тыва парламентаризмниң хоочуннары Күжүгет Шойгу, Тамара Норбу санал бергеш, амгы үеде эртип турар соңгулдалар чорудулгазында четпестерни сагыш човаашкын-биле чугаалааш, парламентиниң кылыр ажыл-херектеринге, сорулгаларынга доктааган. Оон аңгыда республиканың социал экономиказының хөгжүлдезинде четпестерни эдер, ону экижидер дээш күүсекчи болгаш төлээлекчи эрге-чагырга органнары бир демниг, чаңгыс сагышсеткилдиг шудургу ажылдаары чугула болу берген деп санааннар.

Тыва Республиканың чонунга, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының депутаттарынга, Тыва Республиканың Чазак Даргазынга кыйгырыгны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының улус депутаттары хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

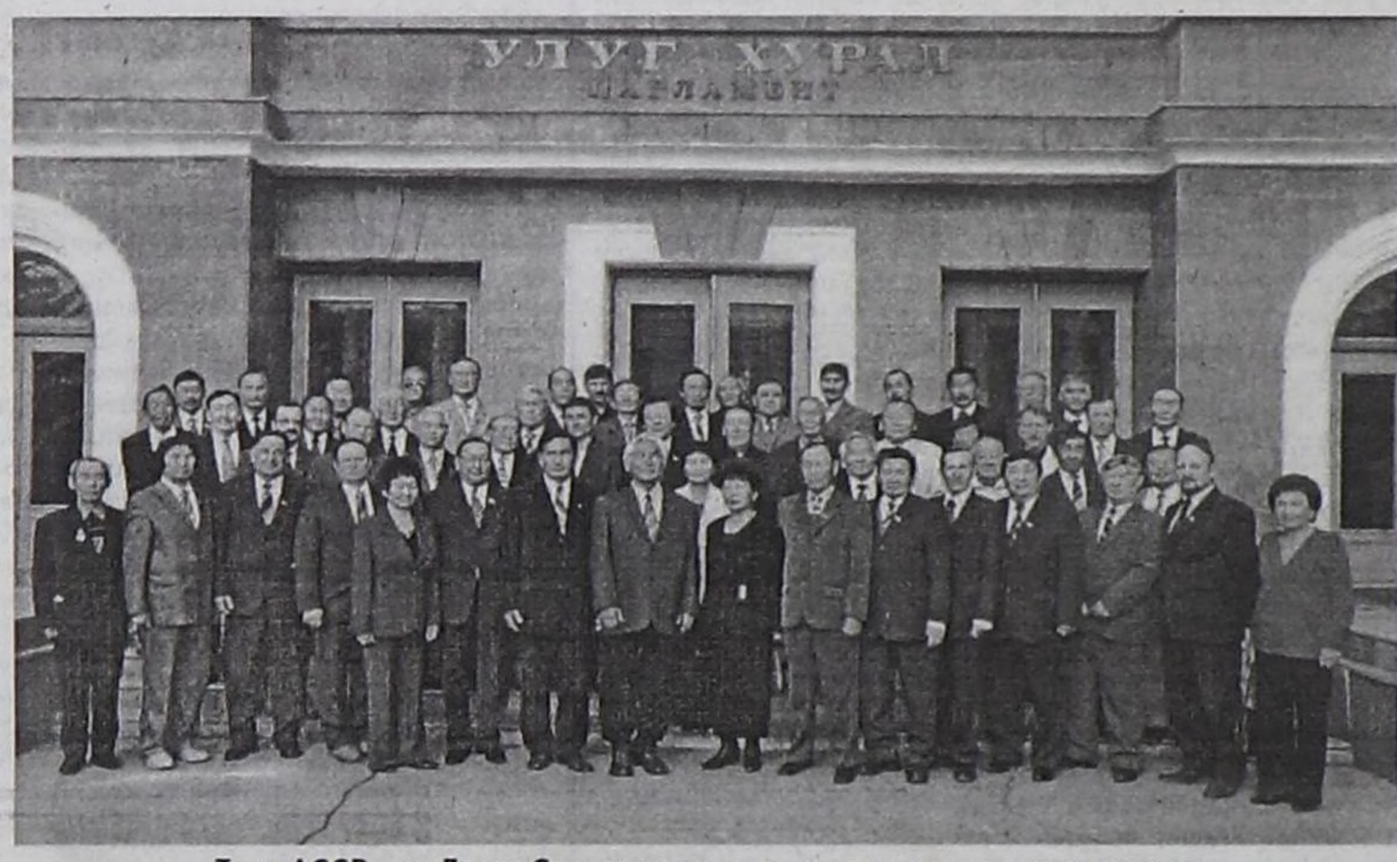

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының улус депутаттары.

ЧЕТПЕСТЕРНИ КАТАПТАВАЗЫ ЧУГУЛА

"Тыва Республикада эпидемиология болгаш гигиена төвү" ККФА 2005 чылда уругларның чайгы дыштанылга компаниязының организастап чоруттунганының түннелдериниң дугайында дыңнадыгларны кылып тур.

"2005 чылда уругларның кадыкшылын быжыглаар база чайгы дыштанылгазын организастаарының хандырылгазының дугайында" деп Россия Федерациязының кол санитар эмчизиниң 2005 чылдың апрель 8-те үндүргени № 14 доктаалынга дүүштүр Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар база кижиниң чаагай чоруун хайгааараар Федералдыг албанның Тыва Республикада эргелели уругларның чайгы дыштанылгазын организастаар албан черлериниң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруун хандырар талазы-биле тодаргай ажылдарны кылып чоруткан. Элээдилерни болгаш уругларны ажылга хаара тудуп, кадыкшылын быжыглаарынга, чайгы дыштанылгазын организастаарынга албан черлериниң болгаш яамыларның ажыл-чорудулгазын харылзаштырар, демнештирер база чайгы кадыкшыл лагерьлериниң эмчи-санитар хандырылгазын экижидер сорулга-биле Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы болгаш Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар база кижиниң чаагай чоруунуң хайгааралын чорудар Федералдыг албанның Тыва Республикада эргелели "2005 чылда элээдилерни болгаш уругларны ажылга тургузарының, кадыкшылын быжыглаарының, чайгы дыштанылгазын организастаарының хемчеглериниң дугайында" деп № 678140 дужаалды 2005 чылдың май 20-де кады үндүрген.

2005 чылда уругларның кадыкшылын быжыглаар чайгы дыштанылгазын организастаарының айтырыгларынга хамаарыштыр 2 республика чергелиг селектор хурал, кожууннарның, хоорайларның администрация черлеринге 11 хурал, чайгы дыштанылга лагерьлериниң начальниктериниң, эмчилериниң 3 семинар хуралдары болуп эрткен. Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның база кожууннарның администрация черлериниң удуртукчуларының 18 доктаалдары хүлээп алдынган. Гигиениктиг өөредилгелерже 281 кижи (ооң иштинде поварлар, эмчилер база) хаара туттунган.

2005 чылдың чайгы дыштанылга компаниязының үезинде 252 албан черинге 32486 элээдилер болгаш уруглар кадыкшылын экижиткен. Ооң иштинде 381 кижи республикадан дашкаар дыштанган. Түр ажылга 14 хардан 16 хар чедир 2314 элээдилерни Тыва Республиканың чонну ажылга тургузар албаны киирип, хаара туткан. Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының яамызының ажытканы 22 чаш ажы-төл болгаш өгбүлелер камгалаар төптерге чединмес амыдыралдыг 6664 уруглар болгаш элээдилер кадыын быжыглаан.

Ооң-биле чергелештир демдеглеп каар чүүлдер: 2005 чылдың чайгы дыштанылга сезонунда санитар албанының чөпшээрели чокка 7 чайгы кадыкшыл лагери ажыттынган. Ол 252 чайгы дыштанылга лагерьлериниң 2, 78 хуузу болур. Уругларның чайгы дыштанылгазын организастаарынга белеткел үезинде чайгы дыштанылга лагерьлериниң материалдыг баазазын экижиде-ринге хамаарыштыр оларның удуртукчуларынга 370 план-даалгаларны берген турган. Ук планнарда 994 янзы-бүрү хемчеглер эрттирери көрдүнген, ынчалза-даа оларның чүгле 743 күүсеттинген.

Баш удур чөпшээрежилгеден 14 (Чөөн-Хемчикте 8, Сүт-Хөлде 6) хүндүскү чайгы дыштанылга албан черлериниң, оон ыңай Өвүрнүң "Хадыңчыгаш", Улуг-Хемниң "Чодураа" лагерьлериниң план-даалгаларны күүсетпээнинден, септелгезин шынар чок чорутканындан ажылы хожудаңгай болган. Ындыг уруглар албан черлеринге хамаарыштыр 793 санитар-гигиениктиг шинчилелдерни чоруткан. Ынчангаш чылдан чылче мындыг четпестер илереттинген: кадыг инвентарь-биле (тумбочкалар) хандырылгазы четпес; уругларны дадыктырар хемчеглер алдынмайн турар.

Ижер сугнуң шынары, 2004 чылдыынга көөрде, баксыраан. Микробиологтуг көргүзүглер талазы-биле стандартка дүүшпес суг пробалары 11,36 хуу болган. Аъш-чем рационнарында углевод хөй крупалардан кылган кадык, макарон аймаа, далгандан кылган кондитер кылыглар колдап турар болган. Бо үстүнде айыттынган четпестерни дараазында чылын уругларның чайгы дыштанылга компаниязында каптавазы күзенчиг.

Лилиана ДЕМЧИК,
"Тыва Республикада эпидемиология болгаш гигиена төвү" ККФА-ның кол эмчизиниң оралакчызы.

«М-54» Енисей» Автоорук эргелелинде

КҮРҮНЕ КОМИССИЯЗЫ ХҮЛЭЭП АЛГАН

Чоокта чаа федералдыг автоорук «М-54» Енисей» эргелели автооруктуң 946-952 километринде Калдак-Хамар иштинде 6 км автооруктуң капитал септелгезин тергиин демдекке күрүне комиссиязынга дужааган. Автооруктуң бо тудуг объектизин эрткен чылын садыглаашкынга "Восток" кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилге (начальниги С.В. Уюсов) 70 млн. рубльге ойнап алгаш, тудуп эгелээн. Орук тудугжулары ийи чылдың иштинде улуг ажылды кылып чоруткан. Олар эрткен чылын Шуурмак суурга чаа асфальт-бетон заводун тудуп тургускаш, ооң кылыглары-биле автооруктуң септелгезин бедик шынарлыг кылып, тус черниң чурттакчы чонунуң үнелелин алганнар.

Бежен ажыг миллион рубль-биле кылган автоорук объектизин хүлээп алыр комиссияның составын Россия Федерациязының Транспорт яамызы бадылаан.Ооң даргазынга Красноярск хоорайдан "Байкал" федералдыг автоорук эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Н.М.Пугач кээп, хүлээп алган. Чыл келген тудум-на, орукчуларның кылган ажылынга контроль, ону хынап, хүлээп ап турар чагыкчылар—«Енисей» автоорук эргелелинден болгаш Россияның орук технологиязының талазындан шыңгыырап орар. Автоорукту хүлээп ап турар комиссияның талазындан демдеглээни болза, керээлиг ажылдап турар бүдүрүлге бодунуң мурнунда салдынган сорулгазын эки күүсеткенин демдеглээн. Сөөлгү чылдарда Красноярск крайның, Хакасияның болгаш Тыванның орукчулары автоорукту кылырының шынары экижээн, ол бир талазында кылган автоорукту хүлээп ап турар чагыкчыларның талазындан негелденің күштелгенинде болуп турар дээрзин, күрүне комиссиязының даргазы Николай Мефодьевич демдеглээн.

"Восток" кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилге республиканың иштинге автооруктарны кылып, орук кылырының талазы-биле бедик мергежилдиг кадрлар-биле болгаш күштүг техника-биле хандыртынган бүдүрүлгелерниң бирээзи. Оларның кылган ажылы бедик шынарлыг болуп турарын чаңгыс эвес удаа күрүне комиссиязы демдеглээн. Олар бо удаада мөңгеде эривес доштуг, улуг артка бир дугаар автооруктуң капитал септелгезин кылып чорутканнар. Кышкы үеде автооруктуң айыыл чок чоруун хандырар сорулга-биле, чайындыны эрттирбейн тудар, орта удур четкини бедик шынарлыг кылганнар. Автооруктуң чамдык черлеринде чалдаашкынны ийи метр чедир көдүрген. Автоорукту кылырының чаа негелдезинге дүүштүр, оруктуң кыдыы-биле суг агып бадарының чайырланчак камгалалын кончуг таарымчалыг кылган.

Ооң-биле чергелештир Шураштыг хемниң иштинде эрги көвүрүгнү чаартып кылган. Ийи чылдың иштинде "Восток" кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилгениң тудугжулары улуг ажылды, бедик шынарлыг кылып чорутканын күрүне комиссиязы демдеглээн. Керээлиг ажылдап турган бүдүрүлгениң участок начальниги В.Д. Бузур-оол, прораб В.В.Волосатов автооруктуң бо объектизинге ажылдап тургаш дыка хөй чүүлдерни кылып, өөренип алдывыс, федералдыг автоорук «М-54» Енисейниң» кандыг-даа берге участок-тарынга ажылдаарынга беленин чугаалап турганнар.

Федералдыг автооруктуң бо участогунга келир чылын кылыр ажылдың акша-хөреңгизин камгалаар талазы-биле федералдыг автоорук «М-54» Енисейниң» начальниги С.С. Санаа бо хүннерде Москвада ажылдап чоруп турар.

Сергей ХЕРТЕК.

Кызыл – мээң төрээн Тывам найысылалы-дыр

Бодум кожуунда чурттап чорзумза-даа, ажыл-агыйым аайы-биле Кызыл хоорайга доктаамал кээр кижи мен. Ол келгенимде республикавыстың найысылалында чаа-чаа чүү көстүп келгенин эскерерин кызыдар мен. Шыны-биле чугаалаарга, чон хөйү-биле чыглыр черлерде чаа ажыттынып турар садыг-наймаадан аңгыда, таптыг чүүлдер тыппас-тыр мен.

Мен тыва кижи болганымда, Кызыл хоорайымга ынак мен. Ол өске хоорайлардан дудак чок чараш, арыг-шевер турарын болгаш корум-чурумнуг болурун күзээр мен. Ынчалза-даа чүвениң шынын чугаалаар апаар, бистиң хоорайывыс өске хоорайларга бодааргa, хөгжүлде шоолуг чок-тур. Төпте чүгээр кылдыр көстүр бажыңнарны Коммунистиг партия үезинде туткан. Сөөлгү чылдарда тудуу доозулбастаан "кырган" бажыңнарны хоорайның чурттакчылары шыжыгып көөр болу бергеннер.

Кызылга келгеш, ооң кудумчуларының чамдыктары кежээки шактарда дүмбей караңгы турарын бо-ла эскерер кижи чордум. Корум-чурум кошкак хоорайга ол күзенчиг эвес, чурттакчыларга ол эпчок чүүл дээрзин кызылчылар болгаш ооң аалчылары билип турар.

Черле ынчаш Кызыл хоорай кежээки болгаш дүнеки шактарда караңгы кылдыр көстүр-дүр. Албан черлериниң, бүдүрүлгелерниң бажыңнарының эжиктериниң аастарын ыяап-ла чырыдып турза (подсветка) канчап баар боор. Улуг хоорайларга деңнээрге, бистиң чоогувуста Абаканны безин көрүңер даан, ооң албан бажыңнарының мурнун шуптузун чырыдып каан турар. Оон хоорай безин чараш, амгы үении кылдыр көстүр.

Ам фонтаннарга хамаарыштыр каш сөс. Бо чайын республикага, ооң иштинде Кызылга кончуг изиг болду. Арат шөлүнде төп фонтан-на харын чурттакчыларны сергедип, багай эвес доктаамал ажылдап турду. "Кызыл" аалчылар бажыңының, "Жилье" чурттарга-бүдүрүлге черинің мурнунда чаа, бичии фонтаннарны байырлыг байдалга ажыткан соонда, ажылдавайн турар. Ийи чыл иштинде кагдына берген турарын эскердим. Бо чайын изиг үеде оларның кайызын-даа ажылдадып турган болза эки деп бодаар мен, ооң кадында ажылдап турар фонтан чараш кылдыр көстүр болгай.

Красноярск хоорайда 140 фонтан ажылдап турарын "АиФ"-тен номчудум. Чамдыктары кежээ өңнерлиг апаар, аялгалар база ойнап турар. Езулуг-ла Фонтан хоорай! Оларның дөгерезин бүдүрүлге болгаш албан черлери боттары тудуп, хандырып турар. Чаа музей бажыңының мурнунга фонтан ажыдыптарга, ол кезек девискээр харын аян кирер чадавас. Бо талазы-биле элээн ажылдарны Кызыл хоорай чагыргазы чорудар болза эки деп саналдыг мен.

Хоорайның чаагайжыдылгазында четпестер хөй. Садыглар чүгле бодунуң думчуунуң мурнун каастаары-биле кызыгаарлаттынган. Бок кайда-даа хөй. Кызылга бок болбаазырадыр завод тудар, инвесторлар ооң тудар черин безин көрүп алган деп медээлер ийи чыл бурунгаар солуннарга үнүп турган чүве. Ам ооң сураа чүге чиде берди?

Чеже-даа көдээ черде чурттап чорзумза, меңээ хоорайывыстың ажыл-агыйжы амыдыралында чүү болуп турары база сонуурганчыг, чүге дизе Кызыл—мээң төрээн Тывам найысылалы-дыр.

Семдер-оол ОЮН.

Хову-Аксы суур.

Суд ялазы

"Материалдыг деткимче" ап тургаш, туттурган

Толибшо Миров чеже-даа Таджикистан чурттуг болза, ооң амыдыралы Тыва-биле тудуш харылзаалыг. Ол он чыл бурунгаар Тожу кожуунуң Ырбан сумуга өрт камгалал черинің начальниги болуп ажылдап эгелээн. Ынчалза-даа 1998 чылда чуртунда ада-иези аарый бергени-биле ажылындан үнүп алгаш, төрээн черинче дедир чоруур ужурга таварышкан. Бир чыл эрткенде, Москвага Таджикистандан дескен кижи кылдыр бүрүткедип алгаш, угбазының бажыңынга бир ай чурттааш, эки билир чери Тываже катап чедип келген. 2000 чылдың июнь айда ону республиканың Иштики херектер органынга катап хүлээп алган: баштай Кызылдың эзириктер сергедир черинге ажылдаан, ооң соонда хоорайның арыг-шеверин хынап хайгааараар санитар инспектору-милицияның участок инспектору кылдыр томуйлаткан. Оон эгелээш, Толибшо Мировтуң ажыл аайы-биле албан-дужаалы бедип эгелээн. Чыл эрткен соонда, ол Кызыл хоорайның Иштики херектер эргелелиниң хөй-ниитиниң айыыл чок чорук милициязының участок төлээлериниң килдизиниң начальниги апарган.

Иштики херектер органының улуг лейтенантызы Толибшо Миров санитар шагдаа болуп ажылдап эгелээш-ле, Кызыл хоорайның төвүнде "Өңнүк" садыының чанында, Тыва эки турачылар болгаш Найырал кудумчуларында үүрмек бараанар садып турар хуу сайгарлыкчылар-биле "профилактика" ажылын эгелээн. Чүге дизе чагырга черинің шиитпирин езугаар хоорайның кудумчуларынга садыг ажылын чорударын хораан турган. Толибшо Миров милицияның участок инспекторунуң хүлээлгезинче доктаттынмаан черлерде кудумчу садыглаашкынын хорууру кирбейн, а чүгле ону чорудуп турарларга административтиг харыысалга кылдыр торгаал онаарының дугайында бижик бээри кирип турарын билип турза-даа, аңаа хамааржыр девискээрде он алды хуу сайгарлыкчыдан кижи бүрүзүнден неделя санында 100 рубльди "хоорайның иштики херектер эргелелинге берге байдалда эки тура материалдыг деткимче" кылдыр кандыг-даа квитанция бербейн, туда чыып ап турган. Черле ынчаш, Толибшо Миров хуу сайгарлыкчыларга "хоорайның иштики херектер эргелелинге материалдыг деткимче көргүспес болзуңарза, маңаа садыглаарын хоруур мен" деп кыжанырга, олар, күжүрлер, бар шаа-биле коргар турганнар. Херек кырында ол кудумчу садыглаашкынын хоруур кандыг-даа эрге чок, а ону чүгле хоорайның чагыргазы шиитпирлээр дээрзин катап сагындырып каайн.

Кажан эргелелдиң хөй-ниитиниң айыыл чок чорук милициязынга килдис начальниктей бергеш, кудумчудан "материалдыг деткимче" чыылдазын боду кылбастаан, ону колдуунда сайгарлыкчыларның кайы-бирээзи чыггаш, пятница санында ооң ажылдаар черинге эккеп берип турар апарган. Ол акша участок инспекторунуң бодунуң карманынче кирип турганы соонда илерээн.

Бир солун чүүл — бо шагдаа "материалдыг деткимче" көргүзүп турар хуу сайгарлыкчыларның даңзыларын тургузуп алган турганы. Кайы-бир сайгарлыкчы неделяның "саң-хөө деткимчезин" эки тура-биле көргүспейн бааргa, боду келгеш, ооң документилерин хавырып алгаш, ажылдаар черинче кыйгырткаш, алыр акшазын төлеттирер турган таварылгалар бар. Шагдааның даңзыларының адааңда "Миров" деп ат салган хол үжүү Толибшо Мировка хамааржыр дээрзин эксперттер тодараткан. Ол даңзылар истелге үезинде ооң сайгарлыкчылардан акшалар ап турганының бир бадыткалы апарган.

Сайгарлыкчылар тенек кижилер эвес болгай, олар база кым, кажан, каш акша төлээнин аңгы кыдырааштарга демдеглеп турганнар. Бир катап Кызылдың чаагайжыдылга комбинадының ажылдакчылары хоорайның кудумчуларында садыглап турар хуу сайгарлыкчылардан чер дээш үндүрүг 20 рубль чыып чоруп турда, олар Толибшо Миров ол сайгарлыкчыларга кудумчуга садыглаарын чөпшээрээнин чугаалап, бадыткал кылдыр "аас-кежиктиг кижилерниң" даңзызын көргүскеннер. Комбинатчылар участок шагдаазында ындыг эрге чок дээрзин билир болгаш, пат кайгааннар. Бо-ла хамык даңзылар истелге үезинде шагдаага удур база бадыткалдар болган.

Истелге үезинде Толибшо Мировтуң дорт начальниктери аңаа хоорайның иштики херектер эргелелинге хуу сайгарлыкчылардан деткимче акша чыылдазын чорударының дугайында кандыг-даа айтыышкын бербейн турганы, ооң акша чыып ап турарын шуут билбес болганы илерээн.

Албан байдалын ажыглап алгаш, ажык-кончаа сүрүп, хуу сайгарлыкчылардан акша-төгерик ап турган шагдааны 2002 чылдың июнь айда илередип туткан. Ол хоорайның иштики херектер эргелелинге ажылдаан үезинде – таптыг-ла ийи чыл иштинде кудумчуларда хуу сайгарлыкчылардан 78 муң 500 рубльди чыып, хуузунда ажыглаан.

Погоннарлыг азаның истелгези узамдыга берген. Чамдык хуу сайгарлыкчылар истелге үезинде баштайгы өчүктерин өскертип, шагдаа менден акша албайн турган, азы ону шуут танывас мен деп турганнар. Ынчалза-даа Толибшо Мировтуң буруузу бо чылдың март айда эрткен Тыва Республиканың Кызыл хоорай судунга бадыткаттынган. У.М.Ооржак даргалаан суд Толибшо Хасанович Мировту РФ-тиң Кеземче херээниң 159-ку чүүлүнүң 2-ги кезээниң "в" пунктузунда көрдүнгени езугаар (албан ажылын ажыглап алгаш, мегечи арга-биле өске кижиниң акша-хөреңгизин оорлаар чорук) кем-херек үүлгедиишкининге буруулуг деп көргеш, 2 чылда хосталгазын казып шииткен. Ынчалза-даа РФ-тиң Кеземче херээниң 73-ку чүүлүн ажыглааш, шииткелди шенелде хуусаазынга солаан. Бир чыл иштинде чөпшээрел чок ыңай-бээр чоруп болбас. Т.Х.Мировтан хуу сайгарлыкчылар: А.В.Ооржакка – 11200 рубльди, Р.Ы.Саяга – 10500 рубльди, А.К.Хомушкуга – 4400 рубльди болгаш А.Э.Хомушкуга – 3000 рубльди тыртар кылдыр база шиитпирлээн.

Күрүне буруудадыкчызы шииткелди чиик деп көргеш, ону эде көөрү-биле кассация дилээн, а шенелдеге шииттирген кижи болгаш ооң болчукчулары шииткелге чөпшээрешпейн Тыва Республиканың Дээди судунче кассация хомудалын киргеннер. Ынчалза-даа Дээди суд кем-херек үүлгедиишкининиң херээниң материалдарын хынааш, кассация дилээниң болгаш кассация хомудалдарының барымдааларын сайгарып көргеш, кайы-даа таланы дыннааш, 2005 чылдың май 11-де эрткен судка Кызыл хоорай судунуң шииткели хоойлу езугаар шын болгаш чөптүг деп түннээш, ону өскерилге чок арттырган.

Юрий КӨК-ООЛ.

Дириг амытаннар делегейинде

БӨРҮ

Чылыг хан чиксээштиң,
Чылганып каап чоруур.
Кудуруун мунуптар
Куурумчу кулугур.

Шынап-ла, бо тывызыкта кирген бөрү деп амытан – малдың, аңмеңнериң база өске-даа дириг амытаннарның хартаачызы, кара дайзынынга хамааржыр. Бөрү ыт төрелдиг, тергиин дээн кажар, угаанныг амытан. Ынчангаштыңна боор, бистиң тыва улус "Угааны бөрү-ле" деп кандыг-ла-бир кижиниң дугайында чугалааны бергенде ынча дижирлер. Ында база ужур-ла бар.

Бөрү колдуунда-ла тайгаларга, ындыг кончуг бедик эвес дагларлыг черлерге ийикпе, шаттарга, шынааларга, шыргай арыгларга, ховуларга-даа чоргулааар. Ажытталчак чоогаларга-даа тургулаар. Кижиден, аңчылардан, шимээн-дааштан сезиктиг, даадыла кудуруун мунуптар. Мал-маганны, аң-меңнерни оон-даа өске дириг амытаннарны кедеп келгеш, тудуп чиирин кызыдар. Өөр бөрүлер кодан хойну-даа хыы ханмаан-биле дөмей, кырып кааптарлар. Хылыш дег чидиг диштери-биле хой, өшкү дээн ышкаш шээр малдарның боостааларын үзе соккулап, чазарлап кааптарлар. Бөрү кээргел чок араатан амытан болгаш малдың азы дириг амытаннарның тыны үзүлбээнде-ле, тепкиленип, дырбаңайнып чыдырда-ла, эът-кежин үзе-чаза чазарлап чип, улай-улай сыырыптар.

Бот-боттарын медээлежип, аңнаашкынче үнүптерде, өөрлеринден асчы бергенде, тыпчып алыр дээнде, каңзып үзүктелиишкин чок улужа бээрлер. Малмаганны, аң-меңни хензиг-даа дааш-шимээн үндүрбейн хепхенертен кедеп келгеш, сегирип алгаш, канчаар-даа харык алындырбайн баар. Чамдык таварылгада бөрү кара чааскаан-даа чоруур-ла. Ол база-ла сыырыптар чүве бодап, олча хайып чорууру ол. Дүне када, аът кулаа көзүлбес караңгыда, бөрүнүң караа кедергей көскү, артында-ла "хып", "чырып" турар-даа ышкаш сагындырар. Дүнеки чорумал кижилерни бөрүлер аажок коргуткан болгулаар. Аттыг кижилерни каяа-даа чедир эдерип, соондан карактары "көгереңейнип" чоруур дижир. Корткан кижилер эзеңгилерин кыңгырадыр дагжаткылаптарга, ам кээп сезиг апкаш чыткылап каарлар.

Хүндүскү аңнаашкынның сегит бажынга олурган боо-моңгулуг аңчыларындан хөлчок сестип коргар, сегиттен тайлап, оюп чоруй баар. Ында-хаая какпага база туттуна бээр. Шуут-ла аштап өлүр чедип, чемиш тыппайн барганда, бөрүлер үн алчып, кижиниң куйга-бажы соолаңнаар кылдыр чииртим, коргунчуг улужа бээрлер. Шуут дора өлүр деп барганда, бөрүлер бот-боттарын-даа хербележип чижир чыгыы апаарын хоочун дуржулгалыг аңчылар чугаалажыр. Аскыр бөрү кедергей улуг, ийи-даа метр чеде бээр. Карыш чыгыы аксы-биле шала бичежек хураган, анайларны, кодан, элик оолдарын барык-ла бүдүнге сыырыптар. Боску хос хоолай-биле дөмей-ле. Улуг бөрү хой, өшкүү-даа боскундан сегирип алгаштың, эктинче каап алгаш чоруй баар, хоомай эвес күштүг кулугур.

Кырган бөрү арай бичежек анайны тудуп алыр. "Бөрү кырыза-даа анайын салыр эвес" – деп, тывалар чугаалажыр. Кыс бөрү дагларлыг черлериң шала кудургай, эптиг, чымчак черлерин хынамчалыг бодап тургаш каскаш, үңгүр, чыдын кылгаш, эптиг, таарымчалыг байдалга чурттап, аңаа төрүп алыр. Оолдары, бөрзектери алды, чеди-даа болур-ла. Бөрүнүң үңгүрүнүң аксынга, чоогунга янзыбүрү амытаннарның сөөк-даактары кара эңдерик болур. Ында бөрү үңгүрү бар деп чүве оон-на илдең. Эниктери, бөрзектери шоору улгадып, чемге кире бергенде, бөрү оолдарын эът-чем чиирингe өөредип, оон чоорту эдертип, малмаган, дириг амытаннар тудуп чиирингe өөредир. Аңчылар бөрү оглун (бөрзээн) тудуп алгаштың, аалга эккелгештиң азырал аал ыттары-биле катай азырааргa, аалкоданга белен-не өөренмес, кончуг кара сагыштыг амытан болгандыр. Шору эникчигеш апаргаштың, аргаже маңнап кире бээр, дезип чоруй баар болган-дыр.

Бөрү кажан-даа кижи арнынче удур көрбес. Өскээр көөр, караа соок, хөлүгүр апаар. "Бөрү ышкаш хөлүгүр кулугур" – деп, чамдык төлеп чок кижилерни бистиң бурунгуларывыс чектей, чижеглей аарак чугаалажырлар. Аал-кодан чоогунга оолдапкан бөрү ол чоок-кавының аалдарының мал-маганын белен-не тудуп чивес дижир. Ынчалза-даа өзү үстүр чедип, дора өлүр четкен бөрү чүнү кээргеп тоор ийик, кодан малды кырарын кыргаш, балыглаарын балыглап кааптар. "Кокайга хой кадартпас" – деп үлегер чугаа оон-на укталган болгу дег. Кайы хамаанчок оор-сук кылыр ийикпе, ниитиниң малын малдааштың чидириг, дудагдал, төтчеглээшкин, самчыгдал кылыр төлеп чок кижилерни үстүнде үлегер чугаага деңней аарак бо-ла чугаалажы бээрин дыңнаар болгай.

Бөрүлериң бөрзектерин узуткаарга, улуг бөрүлерни узуткаанындан хөй шаңнал-макталдарны алыр. Сөөлгү үеде бо араатаннарның көвүдеп турары малчын араттарны дүвүредип турар. Бөрүлерни хораннап, аглаашкын кылып тургаштың узуткаар болгай. Холунда боомоңгу чок кедек черниң малчыннарынга берге байдалдар таваржып, мал-маганы элээн хорамчага таваржып турарын амыдыралда болуушкуннар, херечилер көргүзүп турар. Бөрүнүң кежи ховар алгы-кешке хамааржып турар. Бөрүнүң өдүн тыва чон янзы-бүрү аарыгларын эмнээринге ажыглап чорааннар. Семис бөрүнүң эздин, чаан, үзүн өкпе-хөрек аарыынга база-ла ажыглай бээр таварылгалар бар. Бистиң Тыванның девискээринде кызыл бөрүлер ховартаан. Оларны аңнап өлүрери хоруглуг. Кызыл дептерже киир бижээни билдингир болгай.

Көк бөрүлер хөлчок көвүдээн. Малдың ол хоралыг дайзыннарын узуткаар сорулга салдынып турар. Кижи дыңнап чоруурга, малчын араттар малдарын бо-ла бөрүге чирткен, чазарлаткан болгулаардыр. Бөрү сегинге хөй кускун, сааскан болгаштың өске-даа куштар чыглырлар. Бөрүнүң туткан малының эзди чиртинмес, кедергей харыг болур. Бөрүлерни кускуннар каяа-даа чоруурга, эдерип ужуп чоруурлар. Чүге дээрге, бөрү биле кускун быжыг харылзаалыг. Харын-даа мырыңай, кускуннуң кургамзык, кыжыраң үнүн бөрү билир суг-суг деп, улус чугаалажыр. Бөрү деп араатан амытан шаа-биле кажар угаанныг дижир. Мында база ужур бар аянныг. Кажан бөрү балыгланы бергештиң дылды-даа, аасты-даа, боостааны-даа, ижин-хырынны оя чип каапкы дег кедергей ажыг көк сигенни чип тургаштың, балыын экиртир эмненип алыр дээр. Бөрү оъду деп сиген оон-на тывылганы барымдаа болгу дег.

Улуг аскыр бөрүлер олардан дудак чок кыс бөрүлер кедергей улуг мага-боттуг сыыннар, буурлар, сарлык, инек бугаларынчедаа шоглай бээр турамык араатандайзыннар. Өөр-өөр бөрүлер сыыннарны, буурларны муңгаш черлерже сыындыр сывыртап тургаш, азыг диштерин шаарартып, сүрээдедип, коргунчуг байдал-биле күш дөгээш, "шефтеп" чазарлап тудуп чигилептерлер. Улуг аңнарны безин сыр маң-биле сывыртааш, хемнерже, хөлдерже киир чыгапкан-даа болгулаар-ла. Чилбизи хайынган бөрү чалым хая кырлап маңнап чораан те, чуңма кырынче шурай бергеш, туругдан чуглуп баткаш, адыгыр бажы чарлып чаштай бергенин чамдык хөөремиккей аңчылар эптии-ле чугаалажыр ышкажыгай.

Мал-маганның, дириг амытаннарның хоралыг дайзыны бөрү дугайын кезик-чамдыызын мында бижидим. Көөр хөңнүвүс чок хөлүгүр көк бөрүнү чүге-ле кончуг сонуургап бижип турар кижи боор деп, номчукчулар элдепсинер-даа чадавастар. Коданында малмаганныг араттар бөрүден арай оваарымчалыг болурунче угландырып бо чүүлдү бижээним бо.

Аңның, малдың дайзыны,
Араатан-на бөрүлерни
Когун үзе узуткаар дээш,
Хортан боону
холга туткаш,
Экер эрес аңчы эрлер,
Эрте дээре хөделиңер!

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл.

Харыысалга, хүлээлге бедидери

ХАМЫК УЖУР — КОНСТИТУЦИЯДА

Улуг Хурал биле Тыва Республиканың Чазааның аразында чөрүлдээлиг айтырыглар туруп кээри база оларның бот-боттарын билишпейн баарының кол чылдагааны — ТР-ниң Конституциязында дээр мен.

Улуг Хуралдың депутаттарын чон чажыт бадылаашкын-биле соңгуп алган. ТР-ниң Чазак Даргазын база-ла чон ынчаар соңгуп алган. Ынчангаш херек кырында бот-боттарынга чагыртпас чергелешкек ийи эрге-чагырга чери күрүнеде тургустунганы ол. Чазак Даргазы яамыларның сайыттарын боду шилип алгаш, ажылга томуйлаар болгай. Ол команданы тургузуп ап, бодунга таарышкан кижилерни алыр апаар. Кым бодунуң удурланыкчыларын ажылга хүлээп алыр деп. Оон соонда сайыттарның даңзызын езу барымдаалап, Улуг Хуралга бадылаары-биле чорудуптар. Чөрүлдээлер, маргыштыг айтырыглар төнчү чок эгелээр.

ТАР-ның төөгүзүнде езулуг демократчы күрүне тургузуунуң тодаргай системазы турган болдур ийин. Эрткен үевисче хая көрнүп, ону сактып көрээлиңер.

1924 чылдың сентябрьда ТАР-ның ийиги Улуг Хуралы чаа Конституция хүлээп алган. Ол Конституция чаа демократчы күрүне тургузуунуң системазын тургускаш, бадылап каан. Конституция езугаар дээди хоойлужудулга эрге-чагыргазы — Улуг Хурал болур. Улуг Хурал чапсарлаан үеде ону Биче хурал төлээлээр. А Биче хурал кежигүннерин Улуг Хуралдың депутаттарының иштинден (аразындан) соңгуп алыр. Биче хурал чапсарлап турар үеде ону Биче хуралдың Президиуму солуп ажылдаар. Ону Биче хуралдың кежигүннеринден соңгуп алыр (7 кижи составтыг турган).

Биче хурал Улуг Хуралдың мурнунга бот-отчеттуг, аңаа чагырткан турган. Биче хурал Президиумунуң даргазы Биче хурал мурнунга бот-отчеттуг, аңаа чагыртыр турган. ТАР-ның дээди күүсекчи эрге-чагыргазы Министрлер Чөвүлели болуп турган. Ынчан Министрлер Чөвүлелин, оон сайыттарын Улуг хуралдың депутаттарының иштинден соңгуп алыр турган. Ол Улуг Хурал мурнунга бот-отчеттуг, аңаа чагыртып турган. Ол чүл дээрге, орустап чугаалаарга, "вертикаль власти" дээни ол. Күрүне эрге-чагыргазы үстүнден адаанга чедир, адаандан үстүнге чедир чагыртыр, бот-боттары-биле тудуш харылзаалыг, улуг харыысалгалыг болуп турар. Бир эвес багай ажылдаар болза, Улуг Хурал дараазында сессияга ону ажылындан дүжүрүп кааптар, олла-дыр. Ынчангаш Улуг Хуралдың эргези, ат-алдары бедик, харыысалгазы база хүлээлгези улуг болуп турары ол. Улуг Хурал — чоннуң соңгуп алганы депутаттары, чоннуң эрге-чагыргазы, ында ийи аңгы чергелешкек эрге-чагырга чок-тур, чараш-ла система аа!

Ол үеде ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы Дондук, Биче хурал Президиумунуң даргазы Нимажап, яамылар сайыттары Сосорбарма, Чамбал, Дарыма-Базыр болуп турган. Оларның чамдыктары сөөлүнде репрессияга таварышкан кижилер-дир.

РФ-тиң амгы Президентизи В.В.Путин ТАР-ның 24 чылдагы Конституциязын номчуваан-на боор, ынчалза-даа оон чорудуп турар реформазының утказы ТАР Конституциязы-биле дүгжүп турар дээр мен. Ол реформа езугаар республикаларның, крайларның, областарның, округтарның удуртукчуларын тус регионнарның хоойлужудулга эрге-чагырга черлеринге бадылап томуйлаар, оларны ам соңгувас апарган-дыр. Ынчангаш губернаторларны ук областарның хоойлужудулга эрге-чагыргазы соңгуур апарган. Чергелешкек ийи дең эргелиг эрге-чагырга чери турбас апаар.

Амгы үеде Россияда-даа, Тыва Республикада-даа Конституция шүгүмчүлеп болбас, ону эдер, өскертир дугайында санал киирип болбас деп хоруп каан болгай. Ол арай-ла шын эвес дээр мен. Төөгүнү өөренип көөрге, мөңге Конституция кайда-даа чок болуп турар. Чижээ, АКШ-тың Конституциязын шагда-ла тургускан болза, аңаа бөгүнге чедир 250-300 хире эдилгелер, өскерилгелер немешкен болуп турар. Великобританияда шуут Конституция чок, ол улуг күрүне аңгы-аңгы хоойлуларбиле чурттап чоруур боор-дур. Мен тыва Конституцияга удур эвес мен, Президент В.В.Путинниң реформазын деткип, ону шын кылган кижи деп бодап ор мен.

Ынчангаш кедизинде барып, ТР-ниң Чазак Даргазын Улуг Хуралдың депутаттары Россия Федерациязының Президентизиниң саналы-биле соңгуп алыр апаар бис, Улуг Хуралдың депутаттарынга шынчы, ак сеткилдиг, чоннунга бердинген, хээли албас, чон аразынга алдар-аттыг, организакчы талантылыг кижилерни соңгуп алыр апаар. Аңаа хөй акша-хөреңги чарыгдап турбас апаар, соңгукчуларны хээлилээр чорук турбас-ла боор. Төнмес-батпас соңгулдалар саны эвээжээр. Улуг Хуралдың депутаттарындан бүгү чүве хамааржыр, оон харыысалгазы база хүлээлгези бедик болур-дур ийин.

Арбычыга ДАРЖАА,
күш-ажылдың хоочуну.

Чүге кады ажылдап болбазыл?

Ажык-чарлыг демократия, рынок экономиказы дээр апарган сөөлгү үелерде улустарның акша-шалыңныг, албан-дужаалдыг черлерже чүткүксээри кедереп барган. Кайда-ла соңгулда боор дээн-дир, ынаар кордаан улус боттарының кандидатуразын идип, улусту шын-меге чугаа-домаа-биле төөредипле эгелээр. Шак ындыг кажар арга-хорга-биле бүзүрээчел тыва чонунуң үнүн апкаш, чамдык соңгуткан даргаларывыс, депутаттарывыс соңгукчуларындан хая көрнү бээри хараадынчыг.

Ону ам Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазында чамдык депутаттардан көрүп тур ышкажыл бис. Тывага, боттарының чоннунга ажыктыг, дээштиг хоойлу-дүрүм чогаадыр туржук, Чазак-биле удур туржуп, чаргы-чаалы кылырынга өйлежип келдилер. Оларның республика бюджедин дыка саададып, арга-чадаарда хүлээп алганының уржуун ам көрүп тур ышкажыл бис. Оода тыва парлалганы деткиир туржук, акшаландырыышкынын казып каалтылар. Тыванның 80 харлаан хоочун улуг солуну "Шынны" деткип, байырлаар туржук, харын-даа ону узуткаар чыгыы турары чаржынчыг херек-тир.

Ам удавас Улуг Хуралга соңгулдалар чоокшулап орар болгай. Ол үе кээрге, база-ла олар хөйну хөлзедип эгелээр эвеспе. Азы кандыг-бир партиялар, каттыжыышкыннарже чүткүп кирзе хөңну.

Соңгукчуларының бүзүрелин шынзыдып, кызып ажылдап турар депутаттар бисте эвээш эвес. Оларга чон бүзүреп турар.

Чоокта чаа республикага тус чер тургузугларының баштыңнарынга соңгулдалар эрткилээн. Орта база кордакчылар хөй болган. Чон боттарының суурларының баштыңнарын соңгуп алды. Ам олар чүгле чоннуң бүзүрелин шынзыдып ажылдаары күзенчиг-дир.

Бо үеде чүгле сагынгыр, тывынгыр, үениң аайы-биле, чөп-биле ажылдап билир кижилер херек. Чеже-даа дээди эртемниг болза, шынар чок удуртукчу боор болза, ол дөмей-ле шыдавас. Эрткен үеде ышкаш үстүүртен айтыышкын манап орар үе эвес болгай. Бир дугаарында суурнуң корум-чуруму, арагалаашкын, оор-сук-биле демисешпес, ону чавырылдырбас болза, хоржок деп бодаар мен.

Сөөлгү үеде эң берге хамчык апарган арагалаашкын, оон уржуундан кемхерек үүлгедир чоруктар, оор-сукка удур шыңгыы хоойлу-дүрүм чок-тур. Бистиң Улуг Хуралдың хоойлу чогаадыкчылары бо чугула айтырыгга удур шыңгыы хоойлу-дүрүмну чогаадып, Күрүне Думазынче чагыгны, саналды киирип, чүге кады ажылдап болбазыл?

Динов МОНГУШ.

(Гонорарын солунга.)

ИХЯ сагындырып тур

АЖЫКТЫГ-ДААА, ОЗАЛДЫГ-ДААА

Мооң мурнунда хөй чон чыглыр черлерге: автобустарга, рыноктарга азы садыгларга акша хавын оорлатпазы-биле ону кадагалаары чугула турган болза, мобилдиг телефоннар ажыглалга киргенден бээр, сөөлгү 2-3 чылда телефон оорлаар чоруктар көвүдеп турар.

Бо чылдың эрткен 8 ай 20 хонуунуң дургузунда чүгле Кызыл хоорайга 107 мобилдиг телефон оору бүрүткеттинген. Оларның 19-зунга кеземче херээн оттурган.

Телефон оорунуң херектерин анализтеп көөрге, оларның хөй кезии аар өртектиг харылзаа хереке-лдериниң ээлериниң боттарының харыысалга чогубиле болуп турар. Олар албан черлери, организацияларга ажылчын столдар кырынга, садыг баартактарынга, рестораннарга телефоннарын хайгаарал чокка каапкаш, оорладып турар. Ынчангаш телефон ээлеринге бодунуң эдинге кичээнгейлиг болурун сагындырбышаан, дараазында сүмелерни кадар-дыр бис: ылаңгыя кежээки үеде маршруттуг таксиге, караңгы кудумчуларга чорааш, телефонуңарны аргалыг болза, көзүлдүр аспайн, иштики карманыңарже шыгжай суп алырын база ооң аялгалыг кыйгызы оорларның кичээнгейин хаара туда бербези-биле сирилеңнээш чурумга салып алырын сүмелээр-дир бис.

Чоокта чаа, хүндүс, чаш уруг эдерткен херээжен кижи мойнунга телефонун астып алгаш, "Детский мир" садыының чанынга агаарлап чорда, хенертен бир оол келгеш, иениң чаш уруун кааптып шыдавазын ажыглап, ооң телефонун үзе тыртып алгаш, ыңай болган. Херээжен кижи бажыңынга уруун чедирип кааш, милицияже "изии-биле" билдириишкинни киирген. Ол-ла үеде демги оол эжи-биле хоорайның төвүнде «Кызыл» аалчылар бажыңының баарында сквергe чедиишкинниг "шеле тыртыышкынны" демдеглеп, пиво ижип олурган

черинге шагдаа ажылдакчылары таварышкан. Оолдарны хөй-ниити черинге корум-чурум үрээни дээш дежурный кезекче аппаар деп турар үеде, рация дамчыштыр телефон оорунга каразыттырып турар кижиниң демдектерин, кеткен идик-хевиниң хевирин дамчыда берген. Ылавылап айтырып кээрге, оолдарның бирээзи телефон оорунга өчүүн берген. Ынчалдыр чурум үрээн оор бодун билдирткен.

Оон аңгыда телефон оорунга хамаарыштыр билип алыр ужурлуг үүл: телефоннуң дугаарын аргалыг болза өске кижи долгап шыдавас кылдыр пароль салган ажыы чок, чүге дээрге оорлар силерниң телефонуңардан долгай бергеш, боттарын билдиртиптери чадапчок.

Оор херек болган соонда, телефоннуң хамаарылгазын тускай бүрүткел дугаары бадыткап болур. Ук дугаарны харылзаа оператору садыг керээзин тургузуп тургаш садып алыкчыга киир бижип бээр ужурлуг.

Ылаңгыя өөреникчилер кудумчуга, ээн черлерге танывазы улуска телефонун долгадырын чөпшээревес болза эки, оон башка улуг өртектиг "ойнаарагыңарны" холунга тудупкан дуза дилекчилериниң изи безин артпайн барып болур.

Сөөлгү үеде мобилдиг телефоннар кулактааштарлыг үнүп турар апарган. Оларның дузазы-биле телефоннуң бодун куртка азы джемпер адаанга көскү эвес кылдыр суп алгаш, медээ кээрге, кулактааштың четкизинде тускай кнопканы базып ап, чугаалажыр. Шак бо телефоннар ылаңгыя назы четпээн ургларга эптиг.

Кажан-даа улус холундан паспортту, октаар херексели чок телефон садып албас болза эки, оон башка телефонну садып алган баштайгы ээзи сөөлгүзүнге оорладып алганы чадавас. А бир эвес өртээниң чиигин бодап, акша камнап алыры-биле улус холундан ындыг телефон садып алган болзуңарза, шагдаа ажылдакчылары силерге аалдап чеде берип болур. Чүге дээрге амгы үеде оор телефоннарның даңзызын харылзаа операторларынче дамчыдып берип, телефоннарның контролюн база чаа ээлерин тускай оперативтиг арга-биле хынаар ажыл эгелей бергенин сагындырар-дыр бис.

А бир эвес кичээниишкин дузалавайн барып, телефонуңарны оорладып алган болзуңарза, дүргени-биле милицияже билдирткени дээре, "изиг ис-биле" оор дораан туттуруп болурунуң аргазы бар.

Лада ОЮН,
ИХЯ-ның парлалга албаны.

Билир силер бе?

РОССИЯГА КАРТОФЕЛЬДИ КЫМ БАШТАЙ ОЛУРТКАНЫЛ?

Россияга чогаалчы, эртемден Андрей Болотов (1738-1833 ч.ч.) картофельди шинчилеп, өөренип, өстүрүп эгелээн. Андрей Тимофеевич Кенигсберг чанынга чеди чыл үргүлчүлээн дайынның үезинде 1757 чылда бир дугаар картофельди амзап көрген, амданын алган. Фельдмаршал Никита Панинниң кара яблокту чемге ажыглавас дугайында шыңгыы хоругдалын үреп, орус шериглер картофельден канчаар чем кылырын билбези-биле ооң дазылындан аңгыда сывын, чечектерин база чигге чип турганнар. Болотов картофельдиң кежин аштааш, хайындырыпкан. Элдептиг чаагай амданныг чем болган, аныяк офицер "бо ногаа— хлебке дузалыг" деп демдеглелинде бижээн.

Андрей Тимофеевич чанып келгеш, Тула губерниязында Русятино деп төрээн суурунга картофель өстүрер чер садып алган. Дуржулгалар кылып тургаш, ада-чурттуң баштайгы орус картофель өстүрүкчүзү ону тарыыр бетинде картофель бүрүзүн каракчыгаштарының саны-биле каш кезек кылдыр кезип алгаш, ол культурага таржыр чемишчидилгени ажыглаарын тодараткан. Ол ышкаш картофель крахмалының рецептизин база тургускан.

А.Болотов 95 хар назылаан. Анна Ивановнадан эгелээш, Николай 1-ге чедир чеди хаанны ол көрген. Ынчан ооң үе-чергелери ону улуг чогаалчы кылдыр билир чораан. Чогаалдарын шуптузун чыггаш, парлаан болза 350 том чеде бээр турган. Андрей Тимофеевичини билир салгал ооң ажылы көдээ ажыл-агый эртемин, агрономияны сайзырадырынга салыышкын, улуг ужур-дузалыг, үнелиг болганын демдеглеп турган. Ол үрезинни эртемге үндезилеп өстүрериниң үндезилекчизи болуп, үнүштерниң морфологиязының, системазының талазы-биле база аралаштырып тарыырының башкарылгазын Россияга бир дугаар бижээн эртемден болган.

СОЛУННУ КАЖАН ТУРГУСКАНЫЛ?

Солунну эрте-бурунгу римчилер чогааткан. Бистиң эраның мурнунда ийи чүс чылдарның ортаа үезинде Мөңге (Вечный) хоорайның кудумчуларынга неделя санында үнүп турган "Новости" солуннуң тарадыкчыларының алгызы дыңналыр турган. Римниң солуннары болуушкуннарны дес-дараалай бижип каан чугазымаар калбак ыяштар турган. Юлий Цезарь сенаттың хуралдарының дугайында отчеттарны, полководчуларның дыңнадыгларын, кожа күрүнелериниң чоруткан медээлерин ыяап-ла солуннар дамчыштыр чырыдар дугайында айтыышкыны үнгүжеге чедир солуннарга медээлерни кайы-хамаанчок бижип турган. Солуннарның амгы хевири XVI чүс чылдан эгелээн. Оон бээр хол-биле бижээн Венецияның бир арын медээлерин "солун" деп адай берген, ол бир арын медээлерни италия бичии чоос-биле (көпеек-биле) садып ап турган, ооң ады-биле ынчаар адаан.

Ынчангаш ол хоорайга медээлер чыыр амгы информация агентилелдериниң хевири—информация чыыр баштайгы бюроларны тургускан. Журналистер парлалганың технологиязын кончуг дүрген шиңгээдип ап, амгы үеде биске билдингир хевирлерни ажыглаан. 1657 чылда Англияның бир солуну рекламаның-чарлалдың бирги домаан парлаан, оон үр болбааанда Карл II хаан ынак ыды чиде берген дугайында хуу чарлалды берген.

Чартык чүс чыл эрткен соонда, Даниэль Дефо "Күрүне херектериниң тайылбыры" деп неделя санында үнер солунну үндезилеп тургускаш, политиктиг журналистиканың эгезин салган.

Хол-биле бижээн "медээ чагаалар" Россияның баштайгы солуну болган, ооң соонда ону "Курантылар" деп эде адаан. 1621 чылда үнген "Курантылар-ның" номерлери бо хүннерге чедир камгалаттынып арткан, ынчангаш эңне улуг назылыг солун деп санаттырып турар. Россияга бирги парлалга солуну 1702 чылда Петр 1 үезинде "Ведомости" деп аттыг үнген.

"Достоинство" солундан очулдурган.

Байыр чедириишкиннери

Бистиң ынак ачавыс **Валерий Сумадиевич СОЯННЫҢ** октябрь айда төрүттүнген хүнү. Ачавыска чүгле экини, каң дег кадыкшылды база узун назы назылаарын күзеп ор бис.

Чылан чылда төрүттүнген
Ачавыс сээ йөрээл кылдыр.
Өртемчейге төрүттүнген хүнүң-биле
Өөрүшкүнү күзевишаан,
Ажыл-ишке чедиишкинни,
Ажы-төлүң аразынга
Ам-даа ур чурттаарыңны,
Кадыкшылды, аас-кежикти
Күзеп тур бис, ынак ачай!

Ынак эжи Елена Сатовна, уруу Асия, уйнугу Айнашка база оолдары Орлан, Шолбандан.

Бай-Тайга кожуунуң Шуй, Тээли ортумак школаларында база «Белек» садигинде ажылдап чоруур эргим кижилеривис: честевис — **Владимир Найдыкпайовичиге**, кеннивис — **Алена Кызылооловнага**, дуңмаларывыс — **Шолбан Өлзейооловичиге**, **Байлак, Чимис, Чечек Өлзейооловналарга** Башкылар хүнүн таварыштыр байыр чедирип, кадыкшылды, чедиишкиннерни күзевишаан, черниң эң-не чараш чечектерин сөңнеп тур бис.

Хүндүткел-биле, **Байыр-оолдар.**

Иван Ховенович ОЙДУП

Үр болгаш аар аараанының соонда 78 харлыында, 2005 чылдың октябрь 1-де, күш-ажылдың хоочуну Иван Ховенович Ойдуп чырык өртемчейден, Ічонундан чарлып чоруткан.

И.Х.Ойдуп 1927 чылдың декабрь 29-та Эрзин кожуунуң Нарын сумузунуң Дагылдының Кара-Даш деп черге малчын араттарның өг-бүлезинге төрүттүнген.

Ол чайлаг эге школазын дооскан, аңгы-аңгы чылдарда садыгжының болгаш чолаачының мергежилдерин чедип алган.

Бодунуң күш-ажылчы допчу-намдарын 12 харлыындан-на эгелеп, МЧАЭ-ге хову ажылдакчызы, дузалакчы кадарчы бооп ажылдап чораан. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Иван Ховенович фронтуже мал сүрер ажылга киржип, «Тылдың ажылишчизи» деп атка төлептиг болган.

1949 чылдың ноябрь 15-тен эгелээш хереглекчилер кооперациязының системазынга 18 чыл 8 ай иштинде үре-түңнелдиг ажылдаан. Ол Бай-Даг, Мөрен, Сарыг-Булуң, Эрзин сумуларынга садыгжылап чораан. Дараазында автолавкага, склад эргелекчизинге болгаш Эрзин кожпозунуң даргазының оралакчызынга ажылдаан. Тыва тудуг трезиниң Эрзинде көжүп чоруур механизастаттынган колонназынга мастерлеп турган үезинде, ооң удуртулгазы-биле кожуун чагыргазының бажыңы, кожуун төвүнде аалчылар, Культура бажыңы, «Степная» кудумчузунда бүдүн квартал туттунган.

Ооң соонда күрүнеиниң Эрзинде ажаалга кассазын эргелекчилеп, Эрзинниң амыдырал хандырылга комбинадын директорлап чораан. Иван Ховенович 12 чыл 7 ай дургузунда «Совет Тыва» болгаш Х.Чүргүй-оол аттыг совхозтарның Эрзинде мал хүлээп алыр пунктуларын эргелекчилеп ажылдаан. Кожуунуң аңныыр инспекторунга база ажылдап турган. Ол «Ленинчи юбилей», «Күш-ажылдың хоочуну», «Ада-чурттуң Улуг дайынынга тиилээниниң 60 чылы» медальдар, «Хереглекчилер кооперациязының тергиини» хөрек демдээ, Тыва АССР-ниң Амыдырал хандырылга яамызының база Аңныыр ажыл-агый эргелелиниң, ол ышкаш СЭКП Эрзин райкомунуң болгаш райкүүскомнуң Хүндүлел бижиктерибиле шаңнаткан. Республиканың Хүндүлел самбыразынче база киир бижидип чораан. Эрзин көдээ Совединиң депутады болгаш кожуунуң күүсекчи комитединиң кежигүнүнге соңгудуп чораан. Хөй санныг урларының болгаш уйнуктарының сагыш човаачал адазы, кырган-ачазы чораан.

Бөдүүн болгаш төлептиг кижи И.Х.Ойдуптуң чырыткылыг овур-хевири бистиң чүректеривиске кеззэде артар.

Хөй санныг коллективтерге кады ажылдап чораан эш-өөрү, төрелдери И.Х. Ойдуптуң өг-бүлезинге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип, оларның ажыг-шүжүүн деңге үлежип тур бис.

Төрелдери, эш-өөрү.

Эрзин кожуунуң Төлээлекчилер хуралы, кожуун чагыргазы, кожуун чагыргазының даргазы А.Ч.Комбунуң ачазы

Иван Ховенович ОЙДУПТУҢ

үр болгаш аар аараанының соонда мөчээни-биле холбаштыр ооң бодунга, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы —1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери —1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7373. Чагыг 112.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массальг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Хереченлелдиң дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.